

Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi

Ayşe Polat*

Öz

Osmanlı'da Müslümanlar'ın matbaacılık faaliyetlerinin gelişimi ve “İslam ve matbuat” teması ile ilgili farklı disiplinlerde yapılan pek çok çalışma bulunmakla beraber dinî yayıncılığın modern devlet tarafından onay ve kontrolü yeterince incelenmeyen bir konudur. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde devletin bürokratik yapılanması içinde matbu kitap ve yayıncılığı denetlemek için çeşitli kurumlar oluşturulur. 19.yüzyılın sonlarına doğru mushaf ve İslamî eserleri incelemek üzere tesis edilen *Teftiş-i Mesâhif-i Şerife* ve *Tedkîk-i Müellefât Encümeni* adlı iki kurumun, İkinci Meşrutiyet döneminde birleştirilmesiyle *Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi* teşekkül eder; Osmanlı Devleti'nin İslamî yayıncılığı şekillendirmesinde kilit rol oynar. Bu çalışmada Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi'nin kurumsal gelişimi, işleyiş biçimi, yetki alanları ve basım için onaya sunulan İslamî eserleri değerlendirme kriterleri incelenmektedir. Osmanlı dinî bürokrasisinin en önemli kurumlarından biri olan bu Meclis hakkında birincil arşiv kaynaklarına dayanarak gerçekleştirilen kapsamlı ilk araştırma olan bu çalışma, Osmanlı'da İslamî yayıncılığın gelişiminin izini de sürmektedir. Osmanlı'da mushaf ve İslamî kitap basımının farklı aşamaları ele alınırken Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi ve ilintili diğer devlet kurumlarının İslamî yayıncılık onay ve kontrolünde uyguladıkları dinî ve dinî olmayan muhtelif etkenler irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi, mushaf basımı, Osmanlı İslamî matbuat, sansür.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, İstanbul/Türkiye, ayse.polat@medeniyet.edu.tr, orcid.org/0000-0002-8739-6372

Ottoman Control and Approval of the Print Islam: Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi

Abstract

There are numerous studies conducted in different disciplines about the development of the Muslim printing activities in the Ottoman Empire as well as the theme of "Islam and print;" however, the vital role the modern state played in controlling and approving religious publishing has not been sufficiently examined. The late Ottoman Empire witnessed, as part of the bureaucratic reorganization of the state, the establishment of different institutions to inspect printed books and publications. Toward the end of the 19th century, two institutes in the name of *Teftîş-i Mesâhif-i Şerife* and *Tedkîk-i Müellefât Encümeni* were founded, respectively, to examine printed mushaf (Qur'anic codex) and Islamic books. During the Second Constitutional era, the *Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi* emerged out of their unification. The Council played a pivotal role in the Ottoman state's shaping of Islamic publishing. In this study, the institutional development of Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi; its jurisprudence; the criteria it applied in evaluating the books submitted for print approval are examined. This study is one of the first most comprehensive examinations of the Council through primary archival sources. In addition to studying this council, which was one of the most significant institutes of the Ottoman religious bureaucratic apparatus, this article traces the stages of the Qur'an and Islamic book publishing in the Ottoman Empire. It analyzes various religious and non-religious factors applied by the Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi and related state institutions in approving and controlling Islamic publications.

Keywords: Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi, mushaf print, Ottoman Islamic publishing, censorship.

Giriş

Tarih, sosyoloji, siyaset bilimi, İslam çalışmaları gibi pek çok alanda matbuat ve İslam teması farklı açılardan ele alınmaktadır. İlk çalışmalar İslam dünyasında matbaanın gelişimini Avrupa ile karşılaştırarak geç-modernleşme çerçevesinde ele alırken; daha sonraki çalışmalar matbaa ve matbu yayıncılığın yaygınlaşmasını bireysel dindarlık, dinî otorite, siyasi alanın dönüşümü gibi bağlantılı alt temalar ekseninde incelemiştir.¹ Ancak bu konudaki pek çok akademik çalışmanın hâlen genelleme ve yeterli ampirik ve teorik derinlikten yoksun olduğu göze çarpmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu, matbaa üzerinden Müslüman toplulukların geç modernleşmesine örnek verilirken bazı temel ihmal ve yanlışlıklar yapılmaktadır. Örneğin, Hindistan'da olduğu gibi Müslümanların matbaacılığa Osmanlı'dan daha erken başladığı durumlar unutulurken² Osmanlı İmparatorluğu'nda da gayrimüslim tebaanın matbaacılık faaliyetlerine Avrupa'daki emsalleriyle yaklaşık aynı dönemde başladığı³ ihmal edilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu üzerinden “matbaa ve İslam” hakkında bir genelleme yapmak hatalı olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda matbaa ve matbuat hakkında üretilen pek çok bilgi ve yorumun da tekrar çok ciddi olarak gözden geçirilmesi gerekmektedir. Matbaa ve matbu yayıncılıkla ilgili; kullanılan basım tekniklerinden matbaaların işletilmesine, basılan kitaplardan ulaşılan okuyucu kitesine kadar konuya dair pek çok nesnel soru cevap beklemektedir. Bu yönde yapılan çalışmaların güncellenip birincil kaynaklara dayalı yeni araştırmaların yapılması şarttır.

-
- 1 Matbuatı bu açılardan ele alan bazı İngilizce çalışmalar şunlardır: Geoffrey Roper (ed.) *The History of the Book in the MiddleEast* (Burlington, VT: Ashgate, 2013); Francis Robinson, “Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print,” *Modern Asian Studies* 27, no. 1 (1993): 229–251; Dale F. Eickelman and James Piscatori, *Muslim Politics* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996); Robert W. Hefner, “Print Islam: Mass Media and Ideological Rivalries among Indonesian Muslims,” in “Language and Media,” special issue, *Indonesia* 64 (Ekim 1997); Muhammad Qasim Zaman, *The Ulama in Contemporary Islam: Custodians of Change* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002).
 - 2 Bkz. Ian Proudfoot, “Mass Producing Hourî's Moles or Aesthetics and Choice of Technology in Early Muslim Book Printing,” *Islam: Essays on Scripture, Thought and Society; A Festschrift in Honour of Anthony H. Johns*, (ed.) Peter G. Riddell ve Tony Street (Leiden: Brill, 1997), s. 167.
 - 3 İstanbul'da ilk matbaa iki Yahudi kardeş tarafından 1493'te açılmıştır. Osmanlı'da 1831 yılına kadar Müslüman ve gayrimüslim matbaacıların bir listesi için bkz. Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, (Ankara: Güven Matbaası, 1959), s. 51–54.

Bu makale kapsamında literatürdeki farklı çalışmalarda “matbu İslam”⁴ olarak nitelendirilen bu konu, Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde kurulup Türkiye Cumhuriyeti’nde farklı isimler altında da olsa görevini gerçekleştirmeye devam eden bir kurum olan Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer‘iyye Meclisi çerçevesinde ele alınacaktır. Osmanlı İmparatorluğu özelinde devletin İslamî yayıncılığı düzenleme, onaylama, sınır ve yasak çizme mekanizmaları ele alınarak “matbu İslam” konusuna önemli olgusal ve teorik katkılarda bulunulacaktır. Osmanlı Devleti örneği üzerinden pek çok çalışmanın ön kabulü olan matbaayla dinî yayıncılığın tamamen serbest gelişen bir ekonomik, fikrî, kültürel alan olduğu görüşü, devletin basım onayından tedavül aşamasına kadar İslamî yayıncılığın farklı aşamalarında öne çıkan rollerine vurgu yapılarak çürütülecektir. Osmanlı İmparatorluğu’nun, 19. yüzyılın ortalarından itibaren bilhassa payitaht İstanbul’da, Kur’an ve diğer İslamî kitap ve süreli yayınların basım ve yayımına dair ortaya koyduğu politikalar, bürokratik kurum ve işleyişler incelenerek devletin İslamî yayıncılığın gelişiminde, onay ve sansüründe temel bir aktör olduğu vurgulanacaktır. Bu açıdan gerek dinî yayıncılığın tamamen bir “serbest piyasa” gibi gelişip dinî-siyasi otoriteyi sarstığını varsayan pek çok araştırmanın; gerekse Osmanlı’da kitap yayıncılığını sadece kültür tarihi çerçevesinde ele alan incelemelerin eksiklikleri tamamlanmaya çalışılacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun dinî ve idari bürokratik yapılanması üzerinden “İslam ve matbaacılık” konusunun incelenmesi, dinî yayıncılığın modern devlet ile iç içe geçmiş özelliklerini gösterecektir. Modern dönemde devletler bürokratik yapılarını ve müdahale alanlarını geliştirerek matbuat dahil pek çok alanda denetim ve kontrollerini artırır. Bu çalışma, 19. ve 20. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu üzerinden bu savı örneklendirip ortaya koyacaktır. Osmanlı İmparatorluğu’nun Kur’an ve diğer İslamî kitapların basımını tasdik ve ret kriterleri, ilgili kurum ve kuruluşların biyografisi ve işleyiş biçimleri çerçevesinde ele alınacaktır. Osmanlı’da İslamî matbuatın gelişimi ve onay - ret sürecinde etkili dinî ve dinî olmayan faktörler incelenirken; yayınları denetleyen, Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer‘iyye Meclisi gibi dinî bürokratik yapıların da genel bürokratik organizasyonun bir parçası olarak işlev gördükleri vurgulanacaktır.

Yöntem ve Kaynaklar

Devletin dini yayıncılığı düzenlemesine odaklanan ve önceden kullanılmamış birincil kaynaklara dayalı olarak gerçekleştirilen bu çalışmanın Osmanlı ve Cum-

4 İngilizcede “print Islam” diye geçen bu kavramı ilk kullananlardan biri Dale Eickelman’dır. Bkz. Dale F. Eickelman, “National Identity and Religious Discourse in Contemporary Oman,” *International Journal of Islamic and Arabic Studies* 6 (1989): 1.

huriyet dönemi İslâmî yayıncılık teması ekseninde muhtelif pek çok araştırmaya zemin hazırlaması ümit edilmektedir. Bu makalede kullanılan temel kaynaklar Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi'nin Meşihat Arşivindeki defterleri ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleridir. Konuyla ilgili çok sayıda arşiv belge ve defterinin taranmasıyla hem Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi'nin kurumsal biyografisi ve işleyiş mekanizması hem de Meclis'in hangi gerekçelerle İslâmî yayınlara izin verdiği veya reddettiği ele alınacaktır. Ayrıca İslâmî yayıncılığın bel kemiğini oluşturan Kur'an basımı başlı başına incelenip Osmanlı İmparatorluğu'nda mushaf basımının evreleri, tarihsel ve siyasi dönüm noktaları, Osmanlı mushaf rejimini şekillendiren sosyo-ekonomik, hukuki ve dinî etkenler tartışılacaktır.

Osmanlı'da mushaf basımını inceleyen çok az sayıda araştırma mevcuttur.⁵ Ali Birinci, Brett Wilson ve Necmettin Gökçür'ün Osmanlı İmparatorluğu'nda Kur'an basımını inceleyen yakın dönemdeki çalışmaları bu açıdan önemli katkılardır. Birinci'nin Osman Bey Matbaası makalesi ve daha sonraki çalışmaları Osmanlı Devleti'nde mushaf ve matbuat düzenlemelerine dair birincil kaynakları detaylı olarak aktaran önemli bilgi ve tespitler içerir. Wilson'ın çalışması son dönem Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi Türkçe Kur'an tercümelerini ağırlıklı olarak ele almakla birlikte Osmanlı'da mushaf basımının 1890'lara kadarki ilk dönemini de ortaya koymaktadır. Gökçür'ün kitabı Osmanlı'da mushaf basımını Avrupa ve Türkiye Cumhuriyeti ile mukayeseli değerlendirmesi ve konuyla ilgili müstakil bir eser oluşu noktasında önemlidir. Ancak konuyla ilgili Türkçe ve yabancı literatürden çok farklı bulgular ortaya koymamakta ve Osmanlı'daki Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi gibi İslâmî yayın denetim kurumlarına çok az değinmektedir.

Bu makalede bu önemli çalışmaların bulgularından istifade edilmekle beraber mushaf basımı hem tarihsel hem kurumsal ölçekte daha geniş bir spektrumda ele alınmaktadır. Önceki çalışmalardan farklı arşiv kaynaklarının kullanılması ve konunun devlet ve İslâmî yayıncılık teması etrafında örülmesiyle bir yandan mushaf basımının farklı evreleri, bunu etkileyen çeşitli faktörler incelenirken bir yandan da devletin mushaf ve diğer matbu İslâmî kitapları kontrol için kurduğu

5 Bu konudaki yayınlara basım yıllarına göre bkz. Mahmud Gündüz, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları," *Vakıflar Dergisi* 3 (1978); Ali Birinci, "Osman Bey ve Matbaası: Ser-Kurena Osman Bey'in Hikayesine ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal," *Müteferrika* 39/1 (2011), s. 3–45; M. Brett Wilson, *Translating the Qur'an in an Age of Nationalism: Print Culture and Modern Islam in Turkey* (Oxford: Oxford University Press, 2014); Necmettin Gökçür, *Tanzimattan Günümüze Din Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı* (İstanbul: İFAV, 2015).

müesseselerin tarihçe ve işleyişleri saptanacaktır. Sultan II. Abdülhamid dönemi matbuat ve sansür gibi konularla ilgili akademik çalışmalar olmakla beraber Osmanlı Devleti'nin dinî yayıncılığı kontrol ve düzenlenmesini sistematik olarak ele alan kapsamlı eserler mevcut değildir.⁶ Bu çalışma gerek mushaf gerekse mushaf dışı İslamî eserlerin Osmanlı bürokratik birim ve kurumları tarafından onay ve reddedilme mekanizmalarını bütüncül olarak inceleyerek Osmanlı matbuat rejiminin dinî (İslamî) yayın denetim biçimlerini ortaya koyacaktır.

Bu makale (ve bunun temelini oluşturan doktora tezim)⁷ Meşihat Arşivi'nde Teftîş-i Mesâhif-i Şerife ve Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi'ne ait on iki defterin her birine bakılarak bunlardan özellikle 1784, 1785, 5293, 5295 no'lu olanların dikkatlice taranmasına dayanmaktadır. Bu dört defter, ağırlıklı olarak eser basım başvuru kayıtlarını içermekle beraber bazı sayfalarda Meclis'in nizamnamesi ve diğer kurumlarla yazışmalar gibi girdiler de mevcuttur. Bunların incelenmesiyle Meclis'in tarihçe ve işleyişi saptanabilmektedir. Bu defterlerdeki eser başvuruları taranarak hem onaylanan hem reddedilen matbu İslamî eserler için öne sürülen gerekçe ve kriterler tespit edilmeye çalışılmıştır. Meclis'in Arşiv defterlerindeki kayıtlarının çoğu yazar, eserin başlığı ve Meclis tarafından incelenmesi sonucu "tab' ve neşrinin" uygun görülüp görülmediğine dair hükümü içeren kısa zabıtlardır. Meclis'in Meşihat Arşivi'ndeki defterleri arasında bir müzakere defterine rastlanmamıştır. Bu açıdan Meclis'e ait mevcut defterler üzerinden Meclis'in matbu İslamî eserleri onay ve reddetme kriterlerini tespit etmenin zorluğu belirtilmelidir. Bu makalenin son bölümünde, *Onay-Ret Kriter ve Kategorileri* başlığı altında ortaya konan nesnel ve fıkirsal tespitler Meclis'in Meşihat Arşivi'ndeki farklı defterlerinin ve bunlardaki yüzlerce girdinin gözden geçirilmesiyle gerçekleştirilebilmiştir.

6 II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemi matbuat ve sansür ile ilgili bazı çalışmalar için bkz. Fatmagül Demirel, *2. Abdülhamid Döneminde Sansür* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007); Orhan Koloğlu, *1908 Basın Patlaması* (İstanbul: Hasbaş, 2005); Palmira Brummett, *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911* (Albany: State University of New York Press, 2000); Elizabeth Frierson, "Unimagined Communities: State, Press, and Gender in the Hamidian Era" (Doktora tezi, Princeton University, 1996); Ebru Boyar, "The Press and the Palace: the Two-Way Relationship Between Abdulhamid II and the Press, 1876-1908," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (2006): 417-432.

7 Bu makale çalışması Chicago Üniversitesi'nde 2015 yılında tamamladığım doktora tezinin 2. ve 3. "Establishing Oversight: Regulating the Printed Qur'an" ve "Expanding Oversight: Controlling Islamic Books," başlıklı bölümleri temel alınarak yazılmıştır. Bkz. Ayşe Polat, "Subject to Approval: Sanction and Censure in Ottoman Istanbul (1889-1923)," (Doktora Tezi, University of Chicago, 2015), s. 24-137.

Bu kayıtlara dair ve konuyu bu yaklaşımla ele alan ilk çalışma olması sebebiyle bu araştırmanın eksiklikleri olduğu şüphesizdir. Ancak; bu makalenin Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'îyye Meclisi ve onun İslamî kitapları değerlendirme biçimlerine dair ortaya koyduğu bulgular, son dönem Osmanlı'da İslamî matbuatın düzenlenmesi konusuna önemli katkılar içermektedir. Buradaki sonuç ve değerlendirmelerin sonraki çalışmalarla geliştirilmesi ümit edilmektedir. Genel tabloyu ana hatlarıyla ortaya koyabilmek için bu çalışmada Meclis'in İslamî eser onayındaki kronolojik ve tarihsel detaylar ihmal edilmiştir. Örneğin, 1784 ve 5293 gibi Meclis'in kurulduğu ilk yıllara tekabül eden kayıtlar ile Meclis'in son dönemlerini içeren kayıtlar bir bütünlük içinde değerlendirilip; Meclis'in matbu İslamî eserleri onay ve reddinde zaman içinde bir değişiklik olup olmadığı sistematik biçimde ele alınmamıştır. Bu çalışmada Teftiş-i Mesâhif-i Şerife ve Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'îyye Meclisi'nin kurumsal gelişimi, 1910 öncesi mevcut farklı encümenler ve onların daha sonra birleşmesi, yetki ve sorumluluklarının genişlemesi gibi değişim ve dönüşümler ortaya konulurken konunun eserler ve müellifleri, onay ve ret kriterlerinin süreç içindeki benzerlik veya farklılıkları gibi boyutlarının daha sonraki çalışmalarla geliştirilmesi faydalı olacaktır.

Benzer şekilde, İslamî kitap ve yayıncılık kavramlarının nasıl tanımlandığı; matbu eserleri tasnif eden akademik çalışmaların ve devlet mekanizmalarının hangi eserleri ne tür kıstaslarla dinî (İslamî) kabul edip etmedikleri yadsınamayacak kadar önemli bir metodolojik sorunsaldır. Bu çalışma kapsamında İslamî kitap ve dinî yayıncılık kavramları matbuatı denetleyen Osmanlı devlet organlarının kendi tanım ve tasnifleri göz önüne alınarak sınırlandırılmaktadır. İlgili kurumların ve onlara eserlerini sunan yazarların kendi sınıflandırmaları üzerinden İslami yayıncılık ele alınmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tarihi gelişimi üzerinden İslamî yayıncılık, Müslüman yazar ve matbaacıların başta Müslüman okurlar için din ve İslam hakkında yayımladıkları kitap ve süreli yayın yazıları olarak tanımlanabilir.

Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'îyye Meclisi Kurumsal Soy Ağacı

Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'îyye Meclisi, Osmanlı İmparatorluğu'nda dinî bürokrasinin 19. yüzyıldan itibaren temel üst çatı kurumu olan Bâb-ı Meşihat'a bağlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıldaki bürokratik yapılanma çerçevesinde Şeyhülislamlik dairesi olarak ifade edilebilecek Meşihat yapısı⁸ al-

8 Bkz. Mehmet İpşirli, "Bâb-ı Meşihat," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988–2014).

tında işlev gören çeşitli alt meclis ve kuruluşlardan biridir. İslam özelinde dinî yayıncılığı denetleme, kontrol, onay ve yasak ve sansürleme görevlerini haiz bu kurum; başta Maarif ve Dahiliye Nezaretleri olmak üzere Osmanlı Devleti'nin diğer ilgili idari ve hukuki bürokratik yapı ve organizasyonlarıyla irtibatlı olarak işlev görmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nda dinî kitaplara yönelik bürokratik kurumsallaşma ve modern devletin kapsayıcı ve merkezi yasal-ussal bürokratikleşmesi çerçevesinde ele alınmalıdır.

Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi, kendinden önce mushaf ve kitap denetim görevine sahip iki farklı Meclis'in birleştirilmesiyle takribi 1910 yılında teşekkül eder.⁹ Osmanlı Devleti'nde, 19. yüzyılın ortalarından itibaren genel olarak matbu kitapları ve özel olarak da dinî kitap ve mushafları denetleyip incelemek için *Meclis-i Maarif, Encümen-i Tefütş ve Muayene, Tedkik-i Müellefât Encümeni, Matbuat-ı Dahiliye Müdiriyeti* gibi çeşitli müesseseler kurulmuştur.¹⁰ *Encümen-i Tefütş ve Muayene*, sayıları hızla artan modern okullarda okutulan ve gerek Osmanlı sınırları dahilinde basılmış gerekse hariçten gelen risale ve kitapları incelemek amacıyla 1882 yılında Maarif Nezareti'ne bağlı olarak kurulur.¹¹ Bundan sadece birkaç yıl sonra sırf dinî kitapları incelemesi için bir başka kurul oluşturulur: *Tedkik-i Müellefât Encümeni*. Bu kurul, başlangıçta Maarif Nezareti'ne bağlı olup¹² İslamî kitaplar Meşihat bünyesinden görevlendirilen kişiler tarafından inceleniyor iken zamanla doğrudan Meşihat'a bağlanır. Tedkik-i Müellefât Encümeni özelinde Maarif Nezareti'nin genel kitapları ve Meşihat'ın ise dinî eserleri incelemesi gibi bir görev paylaşımı söz konusuysa, aşağıda mushaf basımı konusu altında detaylı olarak inceleneceği üzere, bu iki devlet organı arasında ciddi anlaşmazlık ve fikir ayrılıkları da olmuştur. Osmanlı'da dinî kitapların basım ve denetiminde, Maarif ve Meşihat Nezaretleri başta öne çıkan temel kurumlar iken Meşihat bu alanda zamanla tam yetkili organ haline gelir.

9 Bu makalenin sonraki bölümlerinde 1910 yılının nasıl tespit edildiği ve 1910 sonrası dönüşüm detaylı olarak ele alınacaktır.

10 Matbuat ile ilgili bu kurumların kısa bir bilgi ve tarihçesi için bkz. Ali Birinci, "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 4, no. 7 (2006), s. 300-310.

11 Bkz. Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1939), 91-93; Birinci, "Osmanlı Devletinde Matbuat," 303-305; Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devletinde Kitap Basımının Denetimi," *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi* 4 (2004): 96.

12 Demirel, "Osmanlı Devletinde Kitap," s. 98; Birinci, "Osmanlı Devletinde Matbuat," s. 305.

Tedkik-i Müellefât Encümeni'nin kuruluş tarihi 1889 veya 1892'dir. Başka araştırmalarda bu encümenin kuruluşu 1892 olarak belirtilmekle beraber¹³ bu çalışmada Meşihat Arşivi'nde mevcut defterlerdeki kayıtların 1889'a kadar gittiği tespit edildiği için bu encümenin 1889'da kurulduğu veya faaliyete geçtiği düşünülmektedir.¹⁴ Meclis'in kuruluş yılıyla ilgili bu iki farklı tarihi telif edebilecek bir açıklama şu olabilir: Encümen-i Teftiş ve Muayene, 1889 veya öncesi itibarıyla Meşihat'a dinî içerikli kitapları gönderse de Meşihat çatısı altında sadece İslamî kitaplara özgü bir birimin resmi olarak kurulması 1892'yi bulur. Bu yıllar ile ilgili şunun da altı çizilmelidir ki aşağıda detaylı olarak mushaf basımında inceleneceği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda basılan Kur'an'ları denetleyip onaylamak için kurulan Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi de 1889 yılında kurulup 1892 yılında tam işleve girer. Bu açıdan mushaf ve diğer İslamî kitapları onaylayan bu iki kurulum 1889 sıralarında kurulup 1892 yılında tam yürürlüğe girdiklerini öne sürmek makuldür.

Bu çalışmada Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi'nin II. Meşrutiyet akabinde, yaklaşık 1910 gibi bu iki kurulum (Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi ve Tedkik-i Müellefât Encümeni) birleşmesiyle oluştuğu düşünülmektedir. Bu birleştirmeye dair Başbakanlık ve Meşihat arşiv kaynaklarında herhangi bir resmi belge tespit edilememiş olsa da Meclis'in Meşihat Arşivi'ndeki defterlerinde bu ismin (Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi) geçtiği ilk kayıt 1909 yılında görülmektedir. 1909-1911 yıllarına ait defter kayıtlarında Tedkik-i Müellefât Encümeni başlığı da hâlâ görülmekte olduğu için Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi ve Tedkik-i Müellefât Encümeni'nin teşekkülü yaklaşık 1910 olarak saptanıp, kurulum bu ad ile tam işleyişe geçmesinin ise yine ilgili arşiv defter kayıtları üzerinden 1912'yi bulduğu tahmin edilmektedir. Bu yılların,

13 Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Kitap," 98; Birinci, "Osmanlı Devleti'nde matbuat," 305. İskit bu encümenin kuruluşunu 1897 olarak belirtip 1903'de bir başka komitenin kurulduğu ifade etmektedir. Bkz. İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri*, s. 109. Meşihat arşivi ve diğer çalışmalar dikkate alındığında İskit'in bu tespitinin hatalı olduğu düşünülmektedir. Ancak şu da belirtilmelidir ki İskit'in bahsettiği 1903'te Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin iki kısma ayrılmasıyla oluşan *Kütüb-i Diniye ve Şer'iyeye Tetkik Heyeti* ve onun daha sonra bağlandığı Tetkik-i Müellefât Heyeti olabilir. (Bu bilgi için bkz. Birinci, "Osmanlı Devletinde Matbuat, s. 305) Bu son iki heyet hakkında detaylı bir çalışma mevcut olmadığı için bunlarla önce Tedkik-i Müellefât Encümeni, sonra Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi arasındaki kurumsal ve işlevsel bağlantı ve benzerlik/farklılık hakkında bu çalışma kapsamında bir tespit-te bulunulamamıştır.

14 Bkz. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s.1. Defterdeki ilk kayıtlar Ağustos 1889'a aittir. Bu Arşiv defterleri başka bir kurula ait değilse Tedkik-i Müellefât Encümeni bu tarihte işleve geçmiştir.

II. Meşrutiyet akabinde basım ve matbuat ile ilgili yürürlüğe konan yeni kanuni düzenlemelere tekabül ettiğine dikkat çekilmelidir.

Bu bilgi ve tespitler okuyucuya kolaylık için kısaca şöyle özetlenebilir:

	Kuruluş Tarihi	Arşiv Defterde İlk Geçtiği Tarih
Teftîş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi	1889	1892
Tedkîk-i Müellefât Encümeni	1892	1889
Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi	1910~	1909

Figür 1: İslamî Yayıncılık Onay ve Kontrol Meclisleri

Ali Birinci'nin de belirttiği üzere Osmanlı Devleti'nin matbuat ile ilgili idari yapısı henüz yeterince ele alınmamıştır.¹⁵ Bu çalışmada Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi ve onun öncülü meclislerin ele alınmasıyla konuya katkı sağlanmaya çalışılmaktadır. Maarif, Meşihat ve Dahiliye Nezaretleri altında kurulan tüm bu farklı kurul ve birimlerin bürokratik yapılanması ve bunların matbaa nizamnamesi, matbaalar kanunu gibi basın ve yayınlara ilgili hukuki düzenlemelerin gelişimiyle karşılaştırmalı ele alınması gerekmektedir. Osmanlı dinî matbuat rejiminin kurumsallaşmasının farklı evrelerinin matbuat ve basın kanunlarıyla daha organik ve karşılaştırmalı bir şekilde araştırılması çok faydalı olacaktır.

Osmanlı İstanbul'unda Mushaf Basım Aşamaları

Osmanlı İmparatorluğu'nda mushaf basımı Batı ve Doğu, Müslüman ve gayrimüslim farklı coğrafyalardan daha geç gerçekleşir. Venedik'te 1537'de ilk kez tam ve Arapça basılan mushaftan Rusya'da 1787'de basılan mushafa 19. yüzyıl boyunca Kazan, Bombay, Mısır ve İran'da basılan mushafalara bakılınca İstanbul'da Kur'an basımına yüzyılın ancak son çeyreğinde izin verilmesi dikkat çekici bir husustur.¹⁶ Bu makalede vurgulanacağı üzere, Osmanlı Devleti sadece Kur'an özelinde değil, İslamî kitap yayıncılığında da genel olarak temkinli ve tedrici politikalar izlemiştir. Örneğin, Sultan III. Ahmed'in fermanı ve Şeyhülis-

15 Birinci, "Osmanlı Devletinde Matbuat," s. 300.

16 Osmanlı dışında bu farklı beldelerde mushaf basımı için bkz. Michael W. Albin, "Printing of the Qur'an," *Encyclopaedia of the Qur'an* (referenceworks.brillonline.com); Hartmut Bobzin, "From Venice to Cairo: On the History of Arabic Editions of the Koran," *Middle Eastern Languages and the Print Revolution: A Cross-Cultural Encounter; A Catalogue and Companion to the Exhibition*, (ed.) Eva Hanebutt-Benz, Dagmar Glass, and Geoffrey Roper (Westhofen: WVA-Verlag Skulima, 2002); Gökçir, *Tanzimattan* Günümüze s. 49–62.

lam fetvası 1727'de İbrahim Müteferrika'nın matbaa kurmasına izin vermekle beraber bu matbaada sadece "tarih, astronomi, coğrafya, mantık" gibi eserlerin basılabileceğini, "tefsir, hadis, fıkıh, ve kelim" gibi İslamî kitapların basılamayacağı ilan etmiştir.¹⁷ Bir diğer ifadeyle Müteferrika'nın matbaasına İslamî kimliğini kazandıran matbaanın bastığı eserler değil, sahibinin mühtedi bir Müslüman oluşu¹⁸ ve ulemanın onaydır. Kemal Beydilli'nin vurguladığı üzere Osmanlı'da Müslüman matbaacılığın geç başlamasında sıkça dile getirilen hattatların ve ulemanın matbaaya ekonomik ve dinî gerekçelerle karşı oldukları şeklindeki görüşler dayanaksızdır; aksine toplumun eğitilmiş zümresi olarak ulema, başından beri dinî olmayan eserlerin hazırlanıp tashih edilmesinde önemli rollere sahip olmuştur.¹⁹ Bu çalışmada ortaya konacağı üzere Osmanlı'da İslamî matbuatın onay ve kontrol mekanizmalarında ulema; dinî ve sivil bürokrasinin parçası olarak görev yapmış ve dinî yayıncılığın gelişimini şekillendirmiştir.

Müteferrika'nın matbaasında dinî kitapların basılması yasaklanırken, 1803 yılında 16. yüzyılın meşhur alimi Mehmed Birgivi'nin *Risale-i Birgivi*'sinin basılmasıyla Osmanlı'da İslamî kitap tab' ve neşir süreci başlar. Bu dönemde basılan kitapları inceleyen ilk araştırmacılardan olan Jale Baysal yasağın kaldırılmasına yönelik herhangi bir ferman veya resmi belge bulamadığını dile getirir.²⁰ 1727'den itibaren geçen zaman içinde hangi değişiklikler neticesinde devletin dinî yayıncılığı onaylamaya karar verdiği kapsamlı araştırılması gereken bir konudur. Osmanlı İmparatorluğu'nda İslamî kitap yayıncılığı bu şekilde 1803'te başladıktan sonra bu türdeki eserler, Reinhard Schulze'un belirttiği üzere özellikle litografi tekniğinin de gelişimiyle 1820'lerden itibaren hızla en çok basılan kategori arasına girer.²¹

17 Fetva için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972); s. 514; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı I Müteferrika Matbaası* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1939), s. 58 ve ekler. Fermanın İngilizce çevirisi için bkz. Christopher M. Murphy, appendix, in Atiyeh, *The Book in the Islamic World*, s. 285.

18 Müteferrika ve matbaası hk. bkz. Orlin Sabev, İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726–1746) (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006). Ayrıca Müteferrika'nın hayatı ve ilk basılan eserlerin el yazmalarına benzerliği hakkında bkz. Yasemin Gencer, "İbrahim Müteferrika and the Age of the Printed Manuscript," *The Islamic Manuscript Tradition*, (ed.) Christiane Gruber (Bloomington: Indiana University Press, 2010).

19 Kemal Beydilli, "Matbaa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988–2014), s. 108.

20 Jale Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968), s. 63.

21 Schulze'un 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır ve İstanbul'da basılan eserleri karşılaştıran çalışması için bkz. Reinhard Schulze, "The Birth of Tradition and Modernity in 18th and 19th century Islamic Culture: The Case of Printing," *History of the Book*, (ed.) Roper.

Ancak bu İslamî kitaplar arasında Kur'an henüz mevcut değildir. Osmanlı Devleti'nce Müslümanlarca sahip olunan matbaaların İslamî kitap basması dinî olmayan kitapları basmalarının onaylanmasından yetmiş altı yıl sonra gerçekleşirken mushaf basımı da İslamî eser basımından yetmiş yıl sonra onaylanacaktır. Böylece İstanbul'da Kur'an basılmasının resmi olarak kabul edilmesi 1873'ü bulacaktır. Mushaf basımının 19. yüzyıl boyunca giderek artmasıyla, Osmanlı sınırları dışında veya İstanbul'da gizlice basılmış mushafalara İstanbul'da daha sık rastlanılır.²² Bunun karşısında Osmanlı devlet idaresi Osmanlı matbaalarında mushaf basımının yasak olduğunu, İstanbul'da yaşayan yabancıların ve Müslüman Osmanlı tebaasının mushaf basamayacağını sık sık yineler.²³ 1850 ve 1860'lar boyunca İran başta olmak üzere başka ülkelerde basılan mushafların sınırları içinde tedavülünü yasaklar.²⁴

1870'lere gelindiğinde mushaf basım ve dolaşımının önünü alamayacağını fark eden Osmanlı Devleti, gerek buna binaen gerekse mushafa sayıca daha fazla ihtiyaç duyulmasından ötürü (burada temel bir etkenin modern okulların sayısının artması olduğu unutulmamalıdır) mushaf basımını yasal hâle getirmeye karar verir. Bazı kaynaklarda 1871 olarak belirtilmekle beraber,²⁵ 1873'te devlet matbaası olan Matbaa-i Amire'de mushaf basılması kararlaştırılır.²⁶ 19. yüzyıl reformlarının genel çerçevesine uygun olarak devlet, mushaf basımını merkezileştirip kendi matbaasına özgü kılar. Ancak mushaf basımı kısa bir süre sonra devlet matbaasından bir özel matbaaya geçer. Ali Birinci'nin de makalesinde dikkat çektiği üzere 1882 yılında Maarif Nezareti ile Osman Zeki Bey'in sahibi olduğu Matbaa-i Osmaniye arasında bir söz-

22 Wilson, *Translating the Qur'an*, s. 45.

23 Örneğin bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İ.DH 261/16207 (20 Muharrem 1269 [3 Kasım 1852]); BOA, İ.DH 262/16282 (15 Safer 1269 [28 Kasım 1852]); BOA, A. MKT.NZD 180/35 (22 Receb 1272 [29 Mart 1856]), BOA, A. MKT.MVL 89/9 (27 Zilkâde 1273 [19 Temmuz 1857]).

24 Örneğin bkz. BOA, A. MKT. UM 502/90 (26 Rabiülevvel 1278 [1 Ekim 1861]); BOA, HR.M-KT 319/18 (25 Cemâziyelevvel 1276 [20 Aralık 1859]). Özellikle İran'dan gelen mushafların yasaklanma gerekçesine dair daha detaylı bir tartışma için bkz. Gökkır, *Tanzimattan Günümüze*, s. 39–45; Polat, "Subject to Approval," s. 33–35; Wilson, *Translating the Qur'an*, s. 45–50.

25 Gündüz, "Matbaanın Tarihçesi," 346; Osman Keskiöglü, "Türkiye'de Matbaa Tesisi ve Mushaf Basımı," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV (1967): 134.

26 BOA, A. MKT. MHM 453/60 (04 Rabiülevvel 1290 [2 Mayıs 1873]) ve Vakanüvis Cevdet Paşa'nın Evrakı, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, no. 46. Gökkır ve Wilson da farklı arşiv belgelerine dayanarak aynı çıkarımda bulunur. Gökkır, *Tanzimattan Günümüze*, s. 23–27 ve Wilson, *Translating the Qur'an*, s. 64–67.

leşme imzalanarak mushaf basımı, devlet matbaasından bu özel matbaaya kaydırılır.²⁷

Meşihat'ın diğer devlet ve özel matbaaların mushaf basmasına –onaydan geçtikleri müddetçe– karşı olmamasına rağmen modern okullarda okutulmak üzere basılan mushafların muhtemelen en büyük alıcılarından olan Maarif Nezareti'nin Matbaa-i Osmaniye ile bunu sınırlandırması dikkat çekicidir. Çeşitli devlet kurumları ve özel matbaacılardan gelen itirazlara rağmen mushaf basımı tekelleştirilerek, Matbaa-i Osmaniye'ye 1910'lara kadar mushaf basımında imtiyaz tanınır. Matbaa-i Osmaniye'nin mushaf basımında 1910'lara kadar tekel olarak kalmasına Maarif Nezareti'nin matbaayla 1882'de yapıp daha sonra da yinelediği sözleşmeler hukuki zemin teşkil eder. Bu yıllara dair arşiv belgelerinde muhtelif özel matbaa sahiplerinin sık sık Meşihat'a başvurarak Kur'an-ı Kerim basımı için izin istedikleri; Şeyhülislam'ın bu hususta diğer nezaretlerle yazıştığı ancak Maarif Nezareti'nin yaptığı sözleşmenin bağlayıcı olduğunun belirtildiği görülmektedir.²⁸ Matbaa-i Osmaniye'nin tercih edilmesinde matbaanın gerek teknik donanımı ve modern ekipmanı gerekse fiziki mekan özellikleriyle İstanbul'daki en iyi matbaalardan biri olması ve başka pek çok devlet evrakını basmasının yanı sıra sahibi Osman Zeki Bey'in Sultan Abdülmecid ve Sultan II. Abdülhamid'e olan yakınlığı da önemli rol oynamış olmalıdır.²⁹

Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi

Lakin Matbaa-i Osmaniye'ye 1882'de verilen iznin birkaç sene ardından Matbaa-i Osmaniye ve daha sonra başka matbaalarda da basılacak mushafların kontrol ve denetimi kurumsallaştırılarak 1889'da Meşihat bünyesinde Teftiş-i

27 *Subject to Approval* başlıklı doktora tezim, Birinci'nin Osman Bey ile ilgili makalesinden haberdar olmadan arşiv kaynaklarına dayanarak aynı çıkarımda bulunmuştur. Bu makalenin yazımında Birinci'nin çalışması da incelenip onun da farklı arşiv belgeleri üzerinden aynı sonuca vardığı (Matbaa-i Osmaniye'nin mushaf basımında imtiyaz sahibi olduğu) tespit edilmiştir. İlgili belge ve kaynaklar için bkz. BOA, Y.A.RES 93/38 (29 Muharrem 1316 [19 Haziran 1898]); Birinci, "Osman Bey ve Matbaası," s. 27, 34, 41; Polat, "Subject to Approval," 44.

28 Birinci, "Osman Bey ve Matbaası," s. 27, 35, 38, 40–41; Polat, "Subject to Approval," s. 44–53.

29 Osman Zeki Bey ve Matbaa-i Osmaniye hakkında bkz. Birinci, "Osman Bey ve Matbaası," s. 7–22; Nedret Kuran-Burçoğlu, "Osman Zeki Bey and His Printing Office the *Matbaa-i Osmaniye*," *History of Printing and Publishing in the Languages and Countries of the Middle East*, (ed.) Philip Sadgrove (Oxford: Oxford University Press, 2004), s. 36–42.

Mesâhif-i Şerife Meclisi tesis edilir.³⁰ 1889 yılının 1888 Matbaalar Nizamnamesi'nin³¹ hemen akabine tekabül etmesi hem bu Meclis'in hem mushaf dışı İslâmî kitapları denetlemek için kurulan Tedkîk-i Müellefât Meclisi'nin 1888 Nizamnamesi bağlamında tesis edildikleri fikrini akla getirmektedir. Ancak Teftîş-i Mesâhif'in tam işlev kazanması (yukarıda da belirtildiği üzere) 1892'yi bulur; çünkü Meclis'in evrak defterlerindeki Matbaa-i Osmaniye'ye ait ilk kayıt 1891 yılının son aylarına aittir.³² Teftîş-i Mesâhif ile İslâmî kitapları incelemek için kurulan Tedkîk-i Müellefât Encümeni takribi 1910 yılında birleşip Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi adını alır.

1876 Anayasası ile “devletin dini” olarak tanımlanan ve önemli bir siyasi meşruiyet aracına dönüşen İslâm'ın³³ en temel kaynağı olan Kur'an'ın matbu nüshalarının –yazım sahilliğinden ritüelistik saygıya– her açıdan devlet kurumları tarafından denetlenip onaylanması şart görüldü. Osmanlı idaresinin mushaf basımına mesafeli durmasının arkasında yatan temel faktörler; matbu mushaflardaki yazım hataları, matbu mushafların el yazmalarına göre çok daha geniş ve her zümreden insana ulaşması ve bu açıdan hataların daha büyük öneme sahip olmasıdır. El yazması Kur'an'larda da hatalar mevcut olabilirken matbaada basılan yüzlerce sayıdaki mushafın hatalı basılmasının sonuçları nicel ve nitel olarak çok daha büyük ölçeklidir. Mushafa bir nesne olarak gerekli ritüelistik saygının gösterilmesini sağlamanın zorlukları da çekinceler arasındaydı. Kısaca, mushaf basımı kendini hilafetin merkezi olarak konumlandıran Osmanlı İmparatorluğu için ciddi dinî ve siyasi endişeler barındırıyordu ve Osmanlı bürokrasisi yayıncılık kontrol ve onay kurullarıyla bu riskleri en aza indirmeyi amaçladı.

Matbu dinî kitapları incelemek için bir kurul (Tedkîk-i Müellefât Encümeni) oluşturan Osmanlı yönetimi, basılacak mushafları onay ve kontrol için de Teftîş-i

30 Meclis'in kuruluş süreci ve ilgili bürokratik düzenlemeleri açıklayan arşiv kaynaklarından bazıları için bkz. BOA, Y.MTV.305/55 (6 Zilhicce 1325 [10 Ocak 1908]); Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi Defterleri 5/5, Genel No: 5293, s. 85–88, s. 190–193. Cumhuriyet dönemi boyunca bugün de Diyanet İşleri Başkanlığı altında mushafları inceleme komitesi mevcuttur.

31 Matbaalar nizamnamesi, Sultan II. Abdülhamid döneminde, 1857 tarihli Matbaa Nizamnamesi'nin yeniden düzenlenmesiyle 1888'de oluşturulmuştur. Bkz. Demirel, “Osmanlı Devleti'nde,” s. 94. Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Birinci, “Osmanlı Devletinde Matbuat,” s. 298.

32 Bkz. Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi Defterleri 5/1, Genel No: 5289, s. 1.

33 Konuyla ilgili iki önemli çalışma için bkz. Kemal Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State* (New York: Oxford University Press, 2001); Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909* (New York: I. B. Tauris, 2011).

Mesâhif gibi müstakil bir meclis açmayı uygun görür. Başlangıçta *reisü'l-kurra*³⁴ ve altı veya yedi tane hafızdan oluşan Teftîş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi'nin temel görevi matbu her bir mushafı kontrol ve tasdik olarak belirlenir.³⁵ Teftîş-i Mesâhif Meclisi ve bağlantılı diğer Osmanlı dinî ve sivil bürokratik yapıları basımdan dolaşıma kadar mushaf yayıncılığının her aşamasını düzenledi. Hangi matbaanın kaç adet mushaf basacağı, basılan mushaflardaki Kur'an ortografisi, hatalı matbu mushaflar ile ne yapılacağı, ekonomik olarak kimlerin bundan kâr elde edebileceği gibi mushaf yayıncılığına özgü her mesele Teftîş-i Mesâhif-i Şerife başta olmak üzere ilgili devlet organlarınca ele alındı.

1873'teki ilk mushaf basımından 1910'lara kadar olan süreçte İstanbul'daki Müslüman matbaacılar çeşitli ekonomik, hukuki ve siyasi gerekçelerle Meşihat ve ilgili devlet kurumlarından mushaf basmalarına izin verilmesini talep eder. İsmail Efendi isimli bir matbaacı 1892 tarihli dilekçesinde, 1889'da gazetelerde Sultan'ın belirli kriterleri sağlayan matbaaların da mushaf basacağına yönelik bildirisine atıf yaparak bu şartları haiz olarak mushaf basımına başladığını belirtir. Ancak Matbaa-i Osmaniye'den gelen sadece kendisinin mushaf basımında imtiyaz sahibi olduğuna dair şikâyeti üzerine mushaflarının müsadere edildiğini aktarır.³⁶ Uzun yıllardır matbuat işinde olduğunu belirten İsmail Efendi, Sultan'ın duyurusunda geçen şartları yerine getirdiğini vurgular: Meşihat'tan izin alarak mushaf basmak, matbu mushafları Teftîş-i Mesâhif Meclisi'ne onaylatmak, gayrimüslimleri mushaf basımında çalıştırmayarak Kur'an-ı Kerim'e karşı gösterilmesi gereken hürmet ve özene dikkat etmek. Bu dilekçe üzerine farklı devlet kurumları arasında gerçekleşen yazışmalar neticesinde Şura-yı Devlet şuna hüküm verir: Teoride mushaf basımı hiçbir özel matbaanın imtiyazına bırakılamaz, sadece devlet matbaasının böyle bir hakkı olabilir. Ancak; pratikte Matbaa-i Osmaniye'nin teknolojik üstünlüğü, satın aldığı yeni donanımlar ve Maarif Nezareti ile imzaladığı sözleşme onu mushaf basımında yetkili kılmaktadır. Bu açıdan İsmail Efendi gibi başka matbaacıların mushaf basmasına izin verilemez.³⁷

34 *Reisü'l-kurra*, Osmanlı'da en uzun süreli ve en yüksek mertebeli kıraat icazetine sahip kişiye verilen unvandır. Reisü'l-kurralık ile ilgili bir çalışma için bkz. Yusuf Alemdar, "Reisü'l-kurralık Makamı ve Son Reisü'l-kurra Ahmed Efendi," İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 24 (2011): 26–27.

35 Teftîş-i Mesâhif Meclisi, Tedkik-i Müellefât Meclisi ile birleştikten sonra *reisü'l-kurra* başkan olmamış olabilir. Bu çıkarımı Saffet Efendi gibi Meclis'e başkanlık eden birinin *reisü'l-kurra* olmamasına dayandırmaktayım. Şu da belirtilmelidir ki bu Meclis'te en az iki kurra hafız görev yapmıştır. Bkz. Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 5/7, Genel No: 5295 (14 Eylül 1338 [14 Eylül 1922]), s. 52.

36 BOA, İ.DH 1301/31 (25 Cemâziyelevvel 1310 [15 Aralık 1892]).

37 BOA, İ.DH 1301/31 (25 Cemâziyelevvel 1310 [15 Aralık 1892]).

1890'lar boyunca farklı matbaacıların mushaf basım talebi devam edegilir; Maarif Nezareti ise bu talepleri ve Meşihat'ın matbaacılar bu yöndeki desteğini şiddetle eleştirip bu hakkın Matbaa-i Osmaniye'ye tahsis edildiğini sık sık yineler.³⁸ Bu makale çerçevesinde buna dair başka örnek ve detayları belirtmeye gerek yoktur; ancak 1908 itibarıyla benzer tartışmaların devam ettiğini göstermek için şu yazışma zikredilmelidir: 1908 tarihinde meşhur Servet-i Fünun Matbaası sahibi Ahmet İhsan Bey, Sultan II. Abdülhamid'in Hicaz Demiryolu projesine daha büyük bir ekonomik destek sağlamak önerisiyle Matbaa-i Osmaniye'nin imtiyazını kırmaya çalışır. Hicaz Demiryolu'na destek olmak için Matbaa-i Osmaniye'nin yıllık verdiği beş yüz liranın iki katını hibe edeceğini ayrıca devletin basılan her mushaf için bir kuruş onay ücreti alırsa bundan yıllık yaklaşık iki bin lira kâr elde edeceğini belirtir.³⁹ Ayrıca devletin başka matbaacıların da mushaf basmasına izin vererek hem onların da kâr etmesini sağlayabileceğini hem de böylece mushaf fiyatlarını da düşürebileceğini dile getirir.⁴⁰

Farklı matbaacıların talep ve itirazları artarken 1902'den sonra Matbaa-i Osmaniye'nin Kur'an basım imtiyazını çok iyi koruyamadığı görülür.⁴¹ Ancak bununla birlikte Matbaa-i Osmaniye de geri durmayarak mushaf basımındaki ayrıcalıkların sürdürmeye çalışır. Birinci'ye göre Matbaa-i Osmaniye bu sefer de Maarif Nezareti yerine doğrudan Saray'la irtibata geçerek yine gerekli imtiyazı elde eder.⁴² Mushaf basım ve tedavülü konusundaki temel bir kırılma 1910 sonrasında gerçekleşecekti, hem farklı Müslüman matbaacılar Kur'an basabilecek hem de Osmanlı dışında basılan mushaflar onay aldıktan sonra İstanbul'da satılabilecekti.

Bir Dönüm Noktası: 1910 Sonrası

II. Meşrutiyet devrinin kendine özgü hukuki ve siyasi yapılanması mushaf basımına yönelik önemli değişiklikleri de beraberinde getirir. Bu çalışmada Meşihat Arşivi'ndeki Teftiş-i Mesâhif kayıt defterlerinin taranması sonucu ilk kez 1911 yılında Matbaa-i Osmaniye'den farklı bir matbaanın mushaf basımına izin verildiği görülmüştür.⁴³ Şunun altı çizilmesi gereklidir ki farklı resmi ve özel mat-

38 Örneğin bkz. BOA, Y. PRK. MŞ. 4/7 (29 Zilkâde 1309 [25 Haziran 1892]); BOA, Y.A RES 93/38 (29 Muharrem 1316 [19 Haziran 1898]).

39 BOA, Y.MTV 305/55 (6 Zilhicce 1325 [10 Ocak 1908]). Polat, "Subject to Approval," s. 52. Birinci, Ahmet İhsan'ın 1905'te mushaf bastığını belirtir. Birinci, "Osman Bey ve Matbaası" s. 40.

40 BOA, Y.MTV 305/55 (6 Zilhicce 1325 [10 Ocak 1908]).

41 Birinci, "Osman Bey ve Matbaası," s. 40.

42 Birinci, "Osman Bey ve Matbaası," s. 41.

43 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi Defterleri 5/4, Genel No: 5292.

baaların Kur'an basmasına müsaade edilmesi mushaf üzerindeki denetim, kontrol ve onay mekanizmalarının kaldırıldığı anlamına gelmez. Aksine matbaaların mushaf basarken izlemesi gereken yöntemler Meşihat tarafından tek tek belirtilir: Matbaacılar, a) basım onayı almak için İstanbul'da Teftîş-i Mesâhif Meclisi, taşrada ise yerel kadı ve nâibden oluşan eğitim meclislerine başvurmalı; b) her matbu mushafı Teftîş-i Mesâhif Meclisi'ne onaylatarak hatasız olduğuna dair tasdik almalı; c) mushaf basımı için izin almış olsalar bile her baskıdan önce tekrar izin almalıdır.⁴⁴ Ancak tüm bu kontrollere rağmen matbaacılar bir yandan da kaçak mushaf basmaya devam eder. Arşiv belgesinde geçen ilginç bir anekdota göre matbaacılar bazen kurum içinden gizlice destek veren kişiler olabileceği gibi matbaacılar da bazen mushaf basım onayı için hırsızlık gibi suçlara bile girişebilmektedir. Bu belgede Teftîş-i Mesâhif'in mührünü çalıp veya kopyalayan bir matbaacının bastığı mushafları bu Meclis tarafından onaylanmış gibi gösterdiği, bu kişinin bu mührü nasıl ele geçirdiğine dair kapsamlı bir soruşturma yapıldığı ve gerekli en yüksek cezaya çarptırılacağı aktarılmaktadır.⁴⁵

1910 sonrasında sadece farklı matbaacıların mushaf basmasına izin verilmeyle kalmıyaz; farklı belde ve ülkelerde basılan mushafların da Osmanlı sınırları içinde tedavülüne müsaade edilir. Osmanlı matbaalarında basılan mushaflardan farklı olarak burada temel bir problem hatalı basılan mushaflara ne yapılacağı sorusudur. Hatalı mushafları geldikleri ülkelere iade etmek bunların farklı belde-lerde dolaşımına göz yummak anlamına geleceğinden hilafet merkezi olması sebebiyle İslam dinini korumakla görevli olduğunu düşünen Osmanlı Devleti bunların iadesine sıcak bakmamaktadır. Öte yandan bu hatalı mushafların her birini satın almanın oldukça büyük bir maddi yük getireceği de farklı devlet organlarıca dile getirilir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin bunlara el koyması mülkiyet hakları gereği de hukuken sıkıntı yaratmaktadır. Bu dönemdeki farklı resmi yazışmalar konunun bu boyutlarını ve Osmanlı Devleti'nin bu yabancı ülkelere basılan hatalı mushaflara bazen el koyup bazen de onları iade ettiğini ortaya koymaktadır.⁴⁶

Farklı ülkelerde basılan sahih mushafların İstanbul'da dolaşımına izin verilmeye başlansa da 1910 öncesi ve sonrası Osmanlı'da mushaf basımının de-ğiş-

44 Farklı belgelerde bu şartlar yinelenmektedir. Örneğin bkz.; BOA BEO 4620/346446 (15 Cemâziyelâhir 1338 [6 Mart 1920]; Meşihat Arşivi, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi Defterleri 5/7, Genel No: 5295 (14 Eylül 1338 [14 Eylül 1922]), s. 28.

45 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi Defterleri 5/5, Genel No: 5293 (23 Mayıs 1338 [23 Mayıs 1922]), s. 216; BOA DH.I.UM 19-22 (26 Zilhicce 1340 [20 Ağustos 1922]).

46 Bkz. BOA BEO 4257/319218 (27 Kânûn-i Sâni 1329 [9 Şubat 1914]); BOA MV 184/65 (27 Safer 1332 [25 Ocak 1914]); BOA HR.HMŞ.İŞO 83/19 (1335 [1917]).

meyen temel bir unsuru gayrimüslim tebaanın bu işten men edilmesidir. Bundaki temel gerekçe Kur'an'a karşı gösterilmesi gereken "nezafet ve taharet" gibi ritüelistik şartların sağlanamayacak olmasıdır.⁴⁷ Bu açıdan Osmanlı'da Kur'an basım izni alan Müslüman matbaacıların da mushaf basım ve dağıtımında gayrimüslimleri çalıştırmamaları şart koşulur.

1910 sonrası mushaf basımının öne çıkan bir diğer özelliği de Kur'an basımına verilen izinlerin artmasına paralel olarak matbu mushafın ortografisinde bir standardizasyon politikası izlenmesidir.⁴⁸ Mushaf basımında başından beri temkinli bir politika izleyen Osmanlı idaresi ortografik açıdan gelenek içinde kabul gören farklılıkları arka plana iterek daha standart bir mushaf basım ve neşri gözetir. Bu en azından bilhassa 1910'ların ortasından itibaren Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi'nin uygulamaları için geçerlidir. Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi Hz. Osman dönemindeki yazıma atıfla "*resm-i Osmaniye'yi*" temel alsada 1910 sonrası bu ortografideki çeşitli farklılıkları uygulamayıp daha standart ve tek tip bir yazımı onaylama eğilimi göstermeye başlar. Bu durum diğer bir Meşihat Meclisi olan Daru'l-Hikmeti'l-İslâmîye ile görüş ayrılıklarına dahi sebep olur. Örneğin, Daru'l-Hikmeti'l-İslâmîye'nin aksine Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi Fatıha suresinde geçen *melik/mâlik* kelimesinin ortografisinde olduğu gibi (iki yazım da doğru olmakla beraber) sadece *mâlik* versiyonu ile yazılmasını uygun görür.⁴⁹ Matbu mushafın kıraat ve yazım farklılıklarını ilmî olarak ayırt edemeyebilecek "sıradan inanlara" daha yaygın biçimde ulaşması, ayrıca bu dönemde Kur'an ortografisi üzere İslam dünyasının farklı yerlerinde gerçekleşen tartışmalar Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi'ni daha tek tip bir Kur'an yazım ve basımını onaylamaya sevk etmiş benzerdir.

Meclis'in Yetki ve Sorumluluk Alanının Genişlemesi

1910 sonrası için vurgulanması gereken bir diğer önemli gelişme Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi'nin yetki alanının genişlemesidir. Mushaf ve dinî kitapları inceleyen iki ayrı kurulun birleşmesiyle bu dönemde Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi ismini alan kurum, baştan sadece mushaf ve İslâmî kitapları inceleyip, onaylayıp ya da reddederken 1910'lardan itibaren gazete ve dergilerde geçen hadis ve ayetleri ve süreli yayınlardaki dinî

47 BOA MF.MKT 665/40 (21 Cemâziyelevvel 1320 [26 Ağustos 1902]); BOA DH. MKT 600/65 (17 Şevval 1325 [23 Kasım 1907]).

48 Detaylar için bkz. Polat, "Subject to Approval," s. 59–67.

49 Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi Defterleri 5/5, Genel No: 5293, (5 Şubat 1337 [5 Şubat 1921]), s.136, 137.

içerikli makaleleri de denetlemeye başlar.⁵⁰ Meclis'in artan yetki alanı iş yüküne de yansır. 1889'da haftada üç kez toplanan Meclis, 1920'den itibaren aynı sıklıkla buluşmaya devam eder, ancak dönüşümlü olarak iki üye haftada ilaveten üç kez daha bir araya gelmeye başlar.⁵¹

Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi'nin yetki ve sorumluluk alanının genişlemesi gerek hukuki olarak gerekse pratikte çeşitli zorluk ve çelişkileri de beraberinde getirir. Hukuki olarak, örneğin, gazete ve dergilerde delillere dayanarak dinî tartışmalara girilebileceğine dair matbuat düzenlemeleri ile bu tartışmaların İslam dinini ve Müslümanları rencide etmeden gerçekleştirilmesi gerektiği yönündeki kanuni hükümler arasındaki gerilim, bu Meclis'in yetkilerinin sınırlarının çizilmesi esnasında görülmektedir. Konuyla ilgili, Şura-yı Devlet bir yandan kişilerin dinî ve ilmî mübahasatta bulunma hakkını vurgularken bir yandan da Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi gibi kurumların İslam dinini korumakla yükümlü olduklarına dikkat çekerek bir çözüm sunmaya çalışır.⁵²

Pratikte ise kanuni düzenlemeler her zaman uygulanmaz. Süreli yayın sahipleri, editörleri ve yazarlarının Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi'nin kanuni yetkisine rağmen yazılarını daima onun onayına sunmadıkları Meclis tarafından yayın sonrası sansür edilen makalelerden anlaşılmaktadır. Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi yetki alanının sadece mushafları kapsamayıp her türlü kitap ve yayındaki ayet ve hadislerin de kendisine gösterilip onayının alınması gerektiğini vurgular. Şura-yı Devlet'in ilgili hükümleri ile Matbaacılar Kanunu'nun 6. Maddesi'nin kendisine bu yetkiyi verdiğini sıklıkla yineler.⁵³ Farklı devlet kurumları ile yazışmalarında Meclis, kitap ve süreli yayınlardaki “*lafzen veya mealen*” tüm ayet, hadis ve dinî içerikli yazıları incelemesinin söz konusu yayın dinî olsun olmasın her yayın için geçerli olduğunu be-

50 Polat, “Subject to Approval,” s. 67–70; BOA BEO 4177/313247 (22 Cemâziyelâhir 1331[29 Mayıs 1913]). Meclis'in 5 Ocak 1920 tarihli bir nizamnamesinin transkripsiyonu için bkz. Gökkır, *Tanzimattan* Günümüze, s. 101–108.

51 Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi Defterleri 5/5, Genel No: 5293 (19 Haziran 1338 [19 Haziran 1922]), s.223. Üyelerin hangi toplantıya katılacağını gösteren tablo için bkz. Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi Defterleri 5/5, Genel No: 5293 (19 Şaban 1338 [8 Mayıs 1920]), s.112.

52 BOA, BEO 4177/313247 (22 Cemâziyelâhir 1331[29 Mayıs 1913]); BOA, BEO 4198/314777 (17 Şaban 1331 [22 Temmuz 1913]).

53 BOA, BEO 4620/346446 (15 Cemâziyelâhir 1338 [6 Mart 1920]); Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi Defterleri 5/7, Genel No: 5295 (24 Haziran 1338 [24 Haziran 1922]), s. 2–3.

lirtir.⁵⁴ Ancak tüm bu hatırlatma ve vurgular, arşiv kayıtlarına özellikle 1920'den itibaren yoğun biçimde yansıdığı üzere, Meclis'in hukuki yetkisinin yayıncılar tarafından her zaman dikkate alınmadığını ortaya koymaktadır.⁵⁵

Sürelî yayın denetimiyle ilgili şu da belirtilmelidir ki Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'îyye Meclisi sadece yukarıdan aşağıya doğru çalışan bir işleyişe sahip olmayıp halkın dini hassasiyetlerini de kısmen dikkate alır. Bu hassasiyetler sadece yayınların içeriği ile ilgili değil; bilhassa Kur'an-ı Kerim özelinde gerekli saygı ve özenin gösterilmesini de kapsar. Gazete gibi gündelik hayatta okunmanın yanı sıra kağıt olarak da kullanılan, üzerinde ayet ve hadis olan sürelî yayınların çoğu zaman farkında olunmayarak da olsa bakkal ve manavdan abdesthanelere kadar farklı mekanlarda "kese kağıdı" olarak kullanılması yönünde Birinci Dünya Savaşı ve akabinde halktan pek çok şikâyet gelir.⁵⁶ Bunun üzerine Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'îyye Meclisi, gazete ve dergilerde ayetlerin tam Arapça ifadesinin verilmeyip, ayetin ilk bir iki kelimesinin ardından "ilâ-â-hir" ibaresinin kullanılmasını veya sadece ayet numarasının belirtilmesini ya da sırf Türkçe mealinin yazılmasını sürelî yayınlardan talep eder.⁵⁷ Mushaf basımının başlangıcından beri Kur'an ayetlerinin kağıt üstünde yazılı olarak tedavülde bulunmasıyla ilgili tereddütler varsa da halktan bu yönde gelen şikâyetlerin özellikle 1. Dünya Savaşı'nın akabinde yoğunlaşmasının, bu çalışmada savaş sonrası pek çok temel malzeme gibi kağıdın da kıtlığından kaynaklandığı düşünülmektedir.⁵⁸

Mushaf Dışı İslamî Kitap Kontrolü ve Meclis'in Rasyonel-Bürokratik İşleyişi

Bu çalışmanın şimdiye kadar olan bölümlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nda mushaf basımının tarihsel gelişimi, İslamî yayıncılığı denetlemek için kurulan

54 BOA, DH.I.UM E119/71 (27 Receb 1338 [16 Nisan 1920]); Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'îyye Meclisi Defterleri 5/5, Genel No: 5293, (3 Nisan 1336 [3 Nisan 1920]), s. 107.

55 Meclis'in basım sansürü için bkz. Polat, "Subject to Approval," 4. Bölüm "Religious Censorship of the Press in Post-World War I Istanbul," s. 137–191. Polat, "the Human Jesus: A Debate in the Ottoman Press," *Mizan: Journal of Interdisciplinary Approaches to Muslim Societies and Civilizations* 2:1 (2017); Polat, "A Conflict on Bahâism and Islam in 1922: Abdullah Cevdet and State Religious Agencies," *İnsan ve Toplum Dergisi* 5:10 (2015).

56 Örneğin bkz. BOA, DH. EUM.KLU 16/26 (26 Haziran 1332 [9 Temmuz 1916]); BOA, DH. EUM. 6.Şb 41/46 (14 Şevval 1336 [23 Temmuz 1918]).

57 BOA, BEO 4198/314777 (17 Şaban 1331 [22 Temmuz 1913]); BOA, BEO 4533/339921 (3 Zilhicce 1336 [9 Eylül 1918]); Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'îyye Meclisi Defterleri 5/5, Genel No: 5293 (23 Şubat 1336 [23 Şubat 1920]), s. 101.

58 Bu argüman ve konunun daha kapsamlı ele alınması hakkında bkz. Polat, "Subject to Approval," s. 72–83.

farklı encümenler, bunların Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi adı altında toplanması ve bu Meclis'in Kur'an basımının düzenlenmesindeki rolleri ele alındı. Bu bölüm ve sonrasında ise mushaf dışı matbu İslamî eserlerin Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi tarafından onaylanması ve Meclis'in işleyiş mekanizması analiz edilecektir. Makalenin başlangıcında *Yöntem ve Kaynaklar* başlığı altında açıklandığı üzere buradaki tespit ve analizler, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi'nin tüm defterlerinin taranarak eser başvuruları bulunan kayıtların ve orada izah edilen onay veya ret gerekçelerinin saptanmaya çalışılmasına dayanmaktadır. Böylelikle matbu mushaf tasdikinde 1910'lara kadar öncülü olan Teftiş-i Mesâhif ve 1910 sonrası kendi oluşumuyla kilit bir rol üstlenen Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi'nin mushaf dışı İslamî eserleri basım için değerlendirirken hangi kriterleri uyguladığı ortaya konmaya çalışılacaktır.

Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi, son dönem Osmanlı devlet modernleşmesi çerçevesinde gelişip büyüyen dinî ve sivil bürokratik yapılanmanın bir parçasıdır. Meclis Meşihat bünyesindeki dinî bürokrasinin temel unsurlarından biri olmasına rağmen Matbuat-ı Umumiye Müdiriyeti, Dahiliye ve Zaptiye Nezaretleri gibi farklı bürokratik ve idari birimlerle bağlantılı olarak görev yapmıştır. Meclis, bu çerçevede, Max Weber başta olmak üzere pek çok kuramcının dikkat çektiği modern bürokratik teşekkül ve yasal-ussal otoritenin büyük ölçekli, hiyerarşik, kişi bazlı olmayan prosedürel işleyiş mekanizmalarına sahip olmak ile öne çıkar.

Basım ve yayımı istenilen her dinî kitap ve süreli yayının kendisinin onayını almasının şart olduğunu sık sık dile getiren Meclis, bu açıdan hiçbir entelektüel ve alim arasında ayırım yapmaz. Diğer bir ifadeyle dinî veya kurumsal statü noktasında hangi seviyede olursa olsun her yazarın İslam'a dair eserini basıp yayımlayabilmesi için bu Meclis'in onayını alması gerekirdi. Sabık bir Şeyhülislamdan tutun Meclis'in kendi başkanı gibi Meşihat'te üst pozisyonlarda bulunan kişilere kadar her müellif Meclis'in resmi eser basım iznini almak zorunda idi.⁵⁹ Meclis özellikle süreli yayınlardaki ayet ve hadisleri ve dine dair makaleleri incelemeye başladıktan sonra hiçbir gazeteci ve dergi editörünün kendisinin onayını al-

59 Eski Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi'nin kitap onayı için bkz. Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 5/7, Genel No: 5295 (11 Teşrin-i Evvel 1338 [11 Ekim 1922]), s. 37 ve (29 Ağustos 1338 [29 Ağustos 1922]), s. 38. Bu Meclis'in başkanlığını yapan Şeyh Saffet Efendi'nin *Ulum-u Şer'iyeye ve Asri Müceddidlerimiz* adlı eseri için başvurusu için bkz. Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 5/5, Genel No: 5293 (14 Haziran 1338 [14 Haziran 1922]), s. 222.

maktan muaf olamayacağını vurgular.⁶⁰ Devrin önde gelen İslamcı dergilerinden *Sebilürreşad*'dan Meşihat'ın kendi resmî yayın organı olan *Ceride-i İlmiye*'ye kadar tüm süreli yayınların ayet ve hadis alıntıları için onay alması gerektiğini belirtir.⁶¹ Meclis'in *Ceride-i İlmiye* dahil olmak üzere süreli yayınlarda alıntı yapılan bir Kur'an ayetinin atlanması veya farklı surelerdeki ayetlerin karıştırılması gibi hatalar tespit ettiği görülür.⁶² Süreli yayın sahiplerine dinî makale ve yazıları basmadan önce kendisinden izin ve onay almaları gerektiğini sıklıkla hatırlatıp aksi uygulamalarda gerekli takip ve cezai işlemi Dahiliye Nezareti başta olmak üzere ilgili devlet organlarından talep eder.⁶³

Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'îyye Meclisi İslam hakkında yazan her türlü müellif ya da yayıncının gerekli izni alması noktasında bir ayrımcılık yapmanın ötesinde, formel bürokratik işleyişin bir gereği olarak üyelerinden inceleme esnasında resmi bir dil kullanmalarını ister ve eleştirilerde müellifin şahsına yönelik hakaret içeren kişisel eleştirileri şiddetle kınar. Örneğin, bir üyesinin bir ilmihal kitabının müellifine ve eserine yönelik yorumlarını "*Meclis'in şeref ve ciddiyetiyle katiyen telif edilemeyecek ve müellif hakkında hakarete delalet eyleyecek kelimat-ı gayr-ı münasibe*" olarak nitelendiren Meclis bu üyeyi azletme kararı alır.⁶⁴

Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'îyye Meclisi basım ve yayım için bir onay alma mercii olduğunun ve başvuruda bulunulan eseri neden onaylamadığına dair gerekçe göstermek zorunda olmadığını altını çizer. Yazarlara bir açıklamada bulunmak veya eserdeki tüm basım hatalarını göstermek veya düzeltmekle yükümlü olmadığını vurgular.⁶⁵ Aksinin Meclis'in iş yükünü oldukça arttıracığı açıktır. Meclis, hatalara işaret etmek zorunda olmadığını belirtse de yazım ve

60 Meclis'in bu açıdan Tahirü'l-Mevlevi'nin *Mahfil* gazetesini onay için kendisine göndermemesi üzere sarkastik bir tonla Matbuat Müdüriyetini de eleştirerek bu yayın onay izni alma noktasında hiçbir istisnanın kabul edilemeyeceğini belirten yazışmalar için bkz. Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'îyye Defterleri 5/5, Genel No: 5293 (12 Haziran 1338 [12 Haziran 1922]), s. 217; BOA. DH.I.U.M 19-21 (Haziran 1338 [Haziran 1922]).

61 *Sebilürreşad* ve *Ceride-i İlmiye*'ye dair bu kayıtlar için bkz. Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'îyye Meclisi Defterleri 5/5, Genel No: 5293, (3 Nisan 1336 [3 Nisan 1920]), s. 107; 108; Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'îyye Meclisi Defterleri 5/5, Genel No: 5293 (3 Kânûn-ı Evvel 1336 [3 Aralık 1920]), s. 129.

62 Detaylar için bkz. Polat, "Subject to Approval," s. 65.

63 BOA, BEO 4713/353448 (23 Şevval 1340 [19 Haziran 1922]).

64 Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'îyye Defterleri 5/6, Genel No: 5294 (16 Zilkâde 1333 [25 Eylül 1915]), s. 66.

65 Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'îyye Defterleri 1784, Genel No: 1784 (23 Zilkâde 1308 [30 Haziran 1891]), s. 55.

basım hatası dolayısıyla onaylamadığı eserlerin çoğu için ilgili sayfa numarası ve yerleri işaret eder.⁶⁶ Benzer bir şekilde, açıklama yapmama hakkını kendinde saklı tutmakla birlikte, bir müellif ret gerekçesi hakkında bilgi istediğinde Meclis'in açıklamada bulunmaktan geri kalmadığı da bazı kayıtlarda görülmektedir.⁶⁷ Sonuç olarak her ne kadar Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi devletin kendisine tanıdığı yetki ve yükümlülüklerin sınırlarına sık sık vurgu yapıp iş yükünü azaltmayı hedeflese de müellif ve matbaalara yardımcı olmaya ve rastgele hükümde bulunmadığını göstermeye çalışarak sivil toplum karşısında da meşruiyetini muhafaza etmeye çalışmaktadır denilebilir.

Meclisin işleyişi ile ilgili belirtilmesi gereken bir başka husus, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi'nin dinî kitaplarla ilgili bir fetva meclisi olmadığıdır. Meclis belirtildiği üzere sadece basım ve yayım için kendisine sunulan eserleri inceleyip onaylayan veya reddeden bir bürokratik birimdir. Bu kitaplar veya yazarları hakkında herhangi bir fetva vermez, ancak izinsiz basılan kitap ve süreli yayınlar için ilgili ceza kanunu maddesinin uygulanmasını talep eder. Kitapların içeriği ile ilgili fetva gerektiren bir durum söz konusu olduğunda Şeyhülislam'ın fetvasına başvurur. Örneğin, Peygamber ve velilerin resimlerini içeren bir kitap hakkında Şeyhülislam'ın fetvasını istemiştir.⁶⁸

Şeyhülislamlık makamının yanı sıra Meclis başka kişi, kurum veya kuruluşların uzmanlığından istifade edebileceğini düşündüğünde ilgili eserler için onlara danışmaktan çekinmemiştir. Örneğin; Kürtçe yazılmış olan Şafî mezhebi hakkındaki bir kitap için hem Kürtçe hem Şafî mezhebini bilen bir alime ilgili eseri göstermeyi gerekli gören Meclis,⁶⁹ sufi tekkeleri ve tasavvufu ilgili bir eseri de Meclis-i Meşâyah'e yönlendirmiştir.⁷⁰ Meclis üyelerinin basım için onaya sunulan her eser hakkında gerekli dil ve ilmî bilgiye sahip olamayacağı düşünülünce Meşihat bünyesindeki başka kişilerin uzmanlığından yararlanılması makul bir çözüm olanağı sağlamıştır denilebilir. Meclis'in kimlerden oluştuğu, üyelerinin

66 Detaylı bir örnek için bkz., Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 5/5, Genel No: 5293 (9 Mart 1338 [9 Mart 1922]), s. 200.

67 Örneğin bkz. Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784 (Rebiulahir 1309 [Kasım 1891]), s. 63, kayıt 7; Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784 (23 Zilkâde 1308 [30 Haziran 1891]), s. 55.

68 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 5/5, Genel No: 5293 (30 Teşrin-i Sâni 1337 [30 Kasım 1921]), s. 174.

69 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 5/5, Genel No: 5293 (19 Teşrin-i Sâni 1337 [19 Kasım 1921]), s. 170.

70 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 5/5, Genel No: 5293 (3 Şubat 1334 [3 Şubat 1918]), s. 67.

uzmanlıkları ayrıca araştırılıp incelenmelidir. Bu çalışmada mushaf ve Kur'an ayetleri özelinde hafızların rolüne dikkat çekilmiş iken diğer İslamî eserleri inceleyen üyeler, bunların kompozisyonunun zaman içinde değişikliğe uğrayıp uğramadığı ele alınmamıştır.

Onay - Ret Kriter ve Kategorileri

Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'îyye Meclisi bir eseri incelerken öncelikli olarak onu ilgili alan ve türde yazılmış eserlerle mukayese ederek değerlendirir. "*Kütüb-i mütedavile-i kadime*,"⁷¹ "*muteber*,"⁷² "*maruf*," "*mütedavil*"⁷³ tanımlamaları söz konusu eserin İslamî kitaplar arasında bilinen, itibar gören, kabul edilmiş, dolanımında olan, belirli bir silsile ile ilintili eserler arasında olduğunu ifade etmek için sıkça kullanılan ifadelerdir. Bu tanımlamalar eserlerin onay kriterleri arasında öne çıkar.

Meclis'in sunulan eserleri bir silsile ve şecere içinde değerlendirmesi, ilgili ilmî alanın usul ve yöntemini de kapsamaktadır. Örneklerle izah edilecek olursa bir tefsir eseri Kur'an meal ve tefsirinde yaygın olarak kullanılan kuralları uygulamadığı için reddedilmiş,⁷⁴ yine bir diğeri, klasik tefsir eserlerinden farklı olarak ayetlerin Arapça metnini vermeyip sırf Türkçe mealini içerdiği için onaylanmamıştır.⁷⁵ Bu örnek yukarıda mushaf denetimi kısmında açıklandığı üzere Meclis'in özellikle süreli yayınlarda ayetlerin tam Arapçasını vermek yerine Türkçe meal veya sadece ayet numarasının verilmesi şeklindeki ilkesi ile başlangıçta ters gibi görülebilir. Ancak bu hüküm kitap ile süreli yayınlarda bir uygulama farkı olduğunu⁷⁶ belirtmekle kalmayıp, bir tefsir eserinin geleneksel tefsir kitaplarından farklı bir formel usul izlemesinin Meclisçe onaylanmadığını da yansıtmaktadır.

71 Örneğin bkz. Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'îyye Defterleri 1785, Genel No: 1785 (20 Zilkâde 1315 [12 Nisan 1898]), s. 2, kayıt 11.

72 Örneğin bkz. Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'îyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 33.

73 Hem "*maruf*" hem "*mütedavil*" ibarelerinin geçtiği bir örnek için bkz. Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'îyye Defterleri 5/5, Genel No: 5293 (1 Nisan 1334 [1 Nisan 1918]), s. 69.

74 Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'îyye Defterleri 5/5, Genel No: 5293 (9 Kânûn-ı Evvel 1330 [22 Aralık 1914]), s. 9.

75 Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'îyye Defterleri 5/5, Genel No: 5293 (3 Kânûn-ı Evvel 1330 [16 Aralık 1914]), s. 10.

76 Bu kayıt 1914 yılına ait olduğu için bu yıl henüz süreli yayınlarda için de bu uygulama tam söz konusu olmayabilir.

Meclis'in içerik ve usul farklılığı dolayısıyla reddettiği eserler sadece meal ve tefsir türlerindeki eserlerle sınırlı değildir. Örneğin, bir fıkıh kitabı da fıkıh kitaplarında belirtilen yöntemleri uygulamadığı için reddedilmiştir.⁷⁷ Benzer şekilde Meclis, *Sahih-i Buhari* külliyyatı ile ilgili bir hadis kitabını orijinal eserin çeşitli bölümlerinde tekrarlanan hadisleri çıkardığı için eleştirir. Külliyyatın orijinalinde farklı bablarda konuyla alakalı olduğu ve anlaşılabilirliği kolaylaştırdığı için yine-lenen hadislerin bu sunulan eserde de aynen muhafaza edilmesini daha uygun bulduğunu dile getirir.⁷⁸ *Sahih-i Buhari* koleksiyonundaki hadis tekrarı tartışılan bir meseledir.⁷⁹ Meclis'in burada eserin orijinalini gözetmesi onun genel olarak bir eseri ait olduğu tür, şecere ve silsile ile eşleştirmesinin bir yansıması gibi durmaktadır.

Meclis sunulan kitapları onay için incelerken eserde geçen hadislerin sahih olup olmamasını da değerlendirmektedir.⁸⁰ Ancak özellikle tasavvuf eserleri gibi bazı kaynaklardaki hadislerin sahih olmayıp mevzu hadisler içerdiği şeklindeki eleştirileri de kabul etmez. Bu, İzmirli İsmail Hakkı'nın *Ceride-i İlmiye*'de "İslam Alimleri ve Mütefekkirleri" başlıklı bir yazı dizisinin bir sayısında bir dipnotta pek çok tasavvuf ve ahlak eserinde mevzu hadisler bulunduğunu ifade etmesi üzerine Meclis'in verdiği cevaptan anlaşılmalıdır.

Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi, bilhassa o zamanki başkanı Şeyh Saffet Efendi, İzmirli'nin bu görüşünü şiddetle eleştirir. Saffet Efendi, İzmirli'nin tasavvuf kitapları hakkındaki bu genellemesini geçerli bulmaz. Bu makalenin kapsamını aşacağı için konuyla ilgili detaya girilmeyecek olmakla beraber şu vurgulanmalıdır ki İzmirli ve Saffet Efendi bunun kişisel bir boyutu olmadığını belirtip formel ifadelere dikkat etseler de hem ikisi hem de ikisinin temsilcisi oldukları Meclisler (Daru'l-Hikmeti'l-İslâmîye ve Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi) arasında kişisel ve kurumsal görüş ayrılıkları vardır. Bu örnekte hadisle ilgili küçük bir dipnot hadis ve İslâmî eserlerle ilgili

77 Örneğin bkz. Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784 (Safer 1308 [Eylül 1890]), s. 33.

78 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 5/7, Genel No: 5295 (1 Temmuz 1338 [1 Temmuz 1922]), s. 5.

Arşiv kaydındaki anlatım biraz karışık olsa da kaydın tamamı ve esere dayalı olarak bu anlam çıkarılmıştır.

79 Mehmet Bilen, "Sahih-i Buhari'de Tekrar Meselesi," *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, no. 1 (2006): 149–161.

80 Örneğin bkz. Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784 (4 Rabiulevvel 1307 [29 Ekim 1889]), s. 8, kayıt 28; Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784 (20 Şevval 1309 [18 Mayıs 1892]), s. 78, kayıt 44.

önemli tartışmaları tetiklemiştir. Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer‘iyye Meclisi pek çok mevzu hadis içeren İslamî eserleri onaylamasa da tasavvuf ve ahlak kitaplarıyla ilgili böyle olumsuz bir genellemeye de karşı çıkmıştır.⁸¹

Eserlerin tür, sahilik ve bilinirlik açısından belirli kriterleri sağlaması kadar içeriklerinin akaid ve doktrin olarak Sünni geleneğe uygunluğu da Meclis tarafından önemsenmektedir. Şiiliği öne çıkararak “*akaid-i ehl-i sünnete muhalif*,”⁸² olan veya Şia’ya teşvik ettiği düşünölen “*mezheb-i Şi’a’ya tervic*”⁸³ eden eserler Meclisçe basım ve yayın için onaylanmaz. Meclis’in bazı durumlarda söz konusu Şii eserin Sünni bir eserden nasıl ayrıldığı yönündeki akaidî farkları izah ettiği,⁸⁴ bazılarında ise eleştirisini özellikle belirli bir Şii mezhebe yönelttiği gözlenmektedir.⁸⁵ Meclis’in farklı yıllara ait kayıtlarında Sünni çizgiye aykırılık temel bir eleştiri ve ret gerekçesi olmakla beraber sadece Sünni eserlerin onaylandığı şeklinde bir çıkarımda bulunmadan önce Meclis’in defterlerindeki tüm eser kayıtlarının bu açıdan tekrar detaylıca incelenmesi gerekmektedir.

Ayrıca Meclis akaid noktasında sadece Şii eserleri değil; Vahhabilik propagandası yapan eserleri,⁸⁶ “hurafe” içeren⁸⁷ veya halkın zihnini karıştıracığını düşünölen kitapları da reddeder. Hurafe kavramı İslam özelinde de diğer dinler için de “irrasyonel,” “çağdaş doğru din anlayışlarına” aykırı ve bu açıdan şiddetle eleştirilip reddedilen “batıl inanç ve pratikleri” ifade etmek için modern dönemde çok sık kullanılan terimlerden biridir. Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer‘iyye Meclisi’nin de sıkça bu kavramı kullanarak ret vermesi modern dönemde din kategorisinin tanımlanma biçimlerini yansıtmaya açısından dikkat çekicidir. Hurafe olmasa bile Meclisçe Müslömanların zihinlerini karıştıracığı düşünölen eserler

81 Bu konunun ve ilgili yazışmaların detaylı incelemesi için bkz. Polat, “Subject to Approval,” s. 120–127.

82 Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer‘iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784 (4 Rabülevvel 1307 [29 Ekim 1889]), s. 8, kayıt 28; or Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer‘iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784 (19 Receb 1307 [11 Mart 1890]), s. 17, kayıt 56.

83 Örneğin bkz. Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer‘iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784 (4 Rabülevvel 1307 [29 Ekim 1889]), s. 8, kayıt 28; Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer‘iyye Defterleri 1785, Genel No: 1785 (28 Şevval 1320 [28 Ocak 1903]), s. 97, kayıt 61.

84 Şii bir Kur’an tefsiri için bkz. Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer‘iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784 (4 Rabülevvel 1307 [29 Ekim 1889]), s. 8, kayıt 28.

85 Mezheb-i İmamiye için bkz. Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer‘iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784 (19 Receb 1307 [11 Mart 1890]), s. 17 kayıt 56.

86 Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer‘iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784 (11 Şaban 1307 [2 Nisan 1890]), s. 19, kayıt 57.

87 Örneğin bkz. Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer‘iyye Defterleri 5/7, Genel No: 5295 (12 Ağustos 1338 [12 Ağustos 1922]), s. 18.

de onaylanmaz. Meclis'e göre “*teşevvüş-i ezhan*”a sebep olan bu eserlerden bazıları “sade bir dille” yazılıp derin olmayan teolojik konuları mevzubahis edebilir; ancak müminlerin inançlarını sarstıkları müddetçe onaylanmamaları gerekir.⁸⁸

Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi, İslamî eserleri bu tür dinî veya akaidî açılardan değerlendirirken eserin ait olduğu silsile ve şecereye uyumu kadar başka doğrudan dinî olmayan özelliklerine de büyük önem atfettiği görülmektedir. Eserlerin dil, ifade, çeviri ve yazım kalitesi gibi edebî ve teknik özellikleri onay veya ret almalarında çok belirleyicidir. Basım ve yazım hataları eserlerin onaylanmamasında her zaman temel gerekçeler arasında yer alır.⁸⁹ Bu tür hatalar içeren eserler muteber veya kadim kitaplardan sayılsa bile Meclis tarafından onaylanmazdı.⁹⁰

Yazım doğruluğu kıstası kadar tercüme eserlerde çevirinin doğruluğu, Türkçe ifadelerin akıcılığı ve eser başlığı ile içeriğinin birbirine uygunluğu gibi basım ve yayın standartları olarak ifade edilebilecek özellikler de Meclis'in basım izni kriterleri arasında yer bulur. Bunlara dair birkaç örnek aşağıda aktarılacaktır. Örneğin, herhangi bir eserdeki tek bir Kur'an ayetinin çevirisinin dahi doğru olmaması eserin onaylanmamasına sebebiyet verir.⁹¹ Meclis eserde kaçınıcı sayfadaki hangi ayetin hatalı çevrildiğini genellikle belirtir.⁹² Bu açıdan Türkçe meal vermek değil hatalı aktarım problemi; çünkü Meclis, örneğin, yeni hazırlanan *Namazda Okuduğunu Türkçe Bil* eserini çeviri hatası olmadığı için onaylar.⁹³

Doğru tercüme kriteri Meclis tarafından sadece Kur'an ayet ve hadislerinin Türkçe meallerinin doğruluğu ile sınırlandırılmaz. Meclis; tercüme eserin orijinal metnin anlamını doğru aktarmasına ve çevrildiği dilin ifade özelliklerine uymasına dikkat eder. Örneğin, Liverpool'da yaşayan bir Müslüman mühtedinin İngilizce kitabının Türkçe çevirisini beğenmediği için çeviri eserin basımını

88 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 5/7, Genel No: 5295 (9 Eylül 1338 [9 Eylül 1922]), s. 26.

89 Örneğin bkz. Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784 (10 Muharrem 1308 [26 Ağustos 1890]), s. 29.

90 Örneğin bkz. Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784 (Safer 1308 [Eylül 1890]), s. 33.

91 Bkz. Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784 (7 Safer 1310 [31 Ağustos 1892],) s. 84, kayıt 28. (Bu kayıta tarih girilmediği için bir altındaki kaydın tarihi burada verilmiştir.)

92 Bkz. Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1785, Genel no: 1785 (1 Rabîu-levvel 1317 [10 Temmuz 1899]), s. 45, kayıt 22.

93 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 5/5, Genel No: 5293 (11 Haziran 1333 [11 Haziran 1917]), s. 55.

onaylamaz.⁹⁴ Bir başka örnek ise Muhyiddin ibn Arabî'nin iki eserinin çevirisinin pek çok hata içerdiği gerekçesiyle yayına uygun bulunmamasıdır.⁹⁵ Bir diğer kayıta da “asıllarına muvafık” olmadıkları gerekçesiyle tercüme birkaç eser onaylanmaz; bunlardan biri de *Müntehab-ı Mesnevi-i Şerif Şerhi*'dir.⁹⁶ Meşihat Meclislerinden Daru'l-Hikmeti'l-İslâmîye tarafından çevrilen *Hürre-i Muhteşime* başlıklı bir eser dahi “*tahrir ve ifadesindeki rabitasızlık*” gerekçesiyle bu Meclis tarafından onaylanmaz.⁹⁷ Meclis'in bu kayıta tercümeden maksadın “menfaat-i amme”⁹⁸ olmasını vurgulaması bazen çevirideki dil hataları kadar Meclis'in söz konusu eser ve içeriğine dair genel bir değerlendirme de yaptığı kanaatini oluşturmaktadır.

Meclis her halükârda çevirinin sahilliğine önem verdiği kadar, çeviri bir eserin başlığının orijinal esere mutabıklığının da altını da çizer. Yukarıda hadislerle alakalı olarak belirtilen *Sahih-i Buhari Tercümesi* adlı eseri Meclis'in onaylamamasının bir başka gerekçesi de başlık ile içerik arasındaki farktır. Gümüşhanevî Dergâhı Şeyhi Ömer Ziyaeddin Efendi'ye ait eserin *Sahih-i Buhari Tercümesi* başlığıyla yayımlanmasını Meclis kabul etmez. Kitabın *Sahih-i Buhari*'den seçme hadislerin tercümesi olduğunu belirten bir başka başlığın tercih edilmesini belirtir.⁹⁹ Bu örnekte görüldüğü üzere Meclis'e göre çeviride asıl eserden bir değişiklik yapılacaksa bu farklılık başlıkta aşikar kılınmalıdır.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâmî kitaplar, 19. yüzyılın başı gibi görece geç bir dönemde basılmaya başlasa da zaman içinde, basımına daha da geç izin verilen mushaf dahil, en çok yayımlanan eserler arasında yer alırlar. Matbu İslam, bireysel dindarlıktan dinî eğitim ve otoritenin tezahürlerine, kitaplarla inşa edilen geleneğin aktarımından kamusal tartışmalarla değişim ve dönüşümün gündeme

94 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784 (9 Muharrem 1310 [3 Ağustos 1892]), s. 83, kayıt 22.

95 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784 (16 Rabîulevvel 1309 [20 Ekim 1891]), s. 61, kayıt 4.

96 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1785, Genel No: 1785 (14 Rabîulevvel 1316 [2 Ağustos 1898]), s. 33, kayıt 77.

97 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 5/5, Genel No: 5293 (31 Mart 1335 [31 Mart 1919]), s. 76. Kayıta eserin yazarı veya hangi dilden çevrildiğine dair bir bilgi mevcut değildir.

98 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 5/5, Genel No: 5293 (31 Mart 1335 [31 Mart 1919]), s. 76.

99 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 5/7, Genel No: 5295 (1 Temmuz 1338 [1 Temmuz 1922]), s. 5.

getirilmesine kadar dinî alanı yaygın ve etkin bir biçimde şekillendirir. Farklı akademik çalışmalarda ağırlık verilen matbu İslam konusu kendi içinde veya modernleşme, demokratikleşme gibi ilintili konular çerçevesinde incelenir. Ancak matbaanın İslam dünyasına gelişinin *zamanlaması* ve Avrupa ile karşılaştırmalı olarak bu “gecikmenin” sonuçlarına yoğunlaşan pek çok çalışma, konuyu bu eksenle kilitleyip en temel nesnel sorulara cevap aranmasının da önüne geçer.

Hangi İslamî eserler matbaa ile basıldı? Yazarları kimlerdi? Ağırlıklı olarak ulema sınıfı mı yeni Müslüman entelektüeller mi? Mushaf ve diğer İslamî eserler kaç adet basılıyordu? Basılan kitapların türleri ve konuları nelerdi? Klasikler ve el yazmaları matbu dinî eserlerin yüzde kaçını oluşturdu? Ekonomik, sosyal, dinî ve siyasi ne tür faktörler eserlerin basım sürecini etkiledi? Bu olgusal soruların araştırılmaması modern dönemde İslam ve modernleşme ile ilgili çalışmaları matbuat özelinde yüzeysel ve genelleyici kılıp hem matbu İslam'ı şekillendiren hem onun tezahürleriyle etkilediği dinî, entelektüel, sosyal, ekonomik, siyasi ve hukuki pek çok meselenin gözden kaçmasına sebep oldu. Bu açığa bir katkı sağlamak amacıyla, bu makalede matbuatın Osmanlı'ya erken veya geç girmesi tartışmaları yerine Osmanlı'da dinî yayıncılığın gelişimine dair tarihsel dönüm noktaları, devletin İslamî yayıncılığın sınırlarını çizen kontrol ve denetim aygıtları ve modern bürokratik devlet yapılanması ile dinî yayıncılık arasındaki ilişki incelendi.

Osmanlı'da mushaf basımına dair yakın dönemde ortaya konan birkaç akademik çalışma olmakla beraber basın ve özellikle II. Abdülhamid dönemi sansür temalarına verilen ağırlığa bakılınca Kur'an-ı Kerim basımı gibi bir konunun bile şimdiye kadar çok az çalışılmış olması, Osmanlı Devleti'nde İslamî kitap ve yayıncılık konusunun yeni araştırmalarla ve farklı boyutlarıyla ele alınması gerektiğini göstermektedir. Bu makale, mevcut akademik çalışmalardan farklı olarak mushaf basımının farklı evre ve boyutlarını tespit etmekle kalmayıp Osmanlı'da mushaf ve İslamî eser denetimi için tesis edilen kurul ve meclislerin en kapsamlı ilk incelemelerinden biridir. Bu çalışmada Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi ve onun öncülü olan Tefîş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi ve Tedkik-i Müellefât Encümeni'nin kurumsal biyografilerinin Meşihat ve Başbakanlık Osmanlı Arşiv kaynakları üzerinden izi sürülürken bu kurulların tanzimi, işleyiş mekanizmaları, mushaf ve diğer İslamî kitapları incelerken uyguladıkları kıstas ve gerekçeler analiz edildi.

İslamî matbuatın kurumsal onay, yasak, denetim ve düzenlenme mekanizmaları bu şekilde incelenirken gerek bu ilgili kuruluşların ortaya çıkışı ve rolleri gerekse onların diğer devlet kurumları ile bağlantıları vurgulandı. Osmanlı dinî

bürokrasisinin yayıncılık aygıtlarının oluşum ve işleyiş mekanizmalarının genel bürokratik yapı ve organizasyonun bir parçası olduğunun altı çizildi. Osmanlı Devleti örneği üzerinden, pek çok çalışmanın ön kabulü olan matbaayla dinî yayıncılığın tamamen serbest gelişen bir ekonomik, fikrî, kültürel alan olduğu görüşü çürütülüp devletin basım onayından tedavül aşamasına kadar İslamî yayıncılığın farklı aşamalarının belirleyici aktörlerinden biri olduğu kanıtlandı.

Osmanlı Devleti'nin matbu ilk İslamî eserden Kur'an baskılarına, klasik dinî kitaplardan süreli yayınlardaki İslam hakkındaki yazılara kadar İslamî yayıncılığın İstanbul'da şekillendirmesi ortaya kondu. Bununla birlikte, yayıncılıkla ilgili farklı devlet kurumları (Meşihat ve Maarif Nezareti ve Meşihat'ın altındaki farklı meclisler) arasındaki anlaşmazlık ve fikir ayrılıkları ile modern devletin farklı temayül ve politikaları arasındaki (örneğin mushaf basımından her matbaacının ticari olarak kâr etme hakkı ile hatalı mushaf basımına engel olma çabası) uyumsuzluk ve çatışmalara da dikkat çekildi. Böylece devlet uygulamalarının yekpare veya mutlak manada ahenkli ve etkili olmadığı vurgulandı.

Bu açıdan İslamî yayıncılık devlet tarafından düzenlenirken farklı faktörlerin belirleyici ve zorlayıcı olduğu gösterildi. Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi ve öncülü kurulların matbu mushaf ve İslamî kitapları onay ve reddinde dinî ve dinî olmayan unsurların etkili olduğu, İslamî matbuatın kontrol ve sansürünün sadece dinî gerekçelerle şekillenmediği saptandı. Kur'an basımının dinî, ritüelistik, siyasi, hukuki, ticari boyutlarına işaret edilirken diğer İslamî eserlerin de akaid ve dinî içerikleri kadar ait oldukları silsile, dil ve anlatım, yazım ve basım sahilliği gibi kitap basımına özgü genel özelliklerinin de onaylanmalarında etkili olduğu tespit edildi.

Kaynakça

1) Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul

Bab-1 Ali Evrak Odası BEO 4620/346446; BEO 4257/319218; BEO 4177/313247; BEO 4198/314777; BEO 4533/339921; BEO 4713/353448.

Dahiliye Nezareti DH. I. UM 19-22; DH.I.UM E119/71; DH. MKT 600/65; DH. EUM.KLU 16/26; DH. EUM. 6.Şb 41/46.

Hariciye Nezareti HR.MKT 319/18; HR.HMŞ.İŞO 83/19.

İrade Dahiliye İ.DH 261/16207; İ.DH 262/16282; İ.DH 1301/31.

Maarif Nezareti MF.MKT 665/40.

Meclis-i Vala MV 184/65.

Sadaret Mektubi Kalemî A. MKT.NZD 180/35; A. MKT.MVL 89/9 ; A. MKT. UM 502/90; A. MKT. MHM 453/60.

Yıldız Evrakı Y.A.RES 93/38; Y.MTV.305/55; Y. PRK. MŞ. 4/7.

2) Meşihat Arşivi, İstanbul Müftülüğü, İstanbul

Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi Defterleri
1784.

1785.

5/1 (Genel No: 5289).

5/4 (Genel No: 5292).

5/5 (Genel No: 5293).

5/6 (Genel No: 5294).

5/7 (Genel No: 5295).

3) Kitap, Makale ve Tezler

Albin, Michael W., "Printing of the Qur'an", *Encyclopaedia of the Qur'an*, referenceworks.brillonline.com. (Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2018).

Alemdar, Yusuf, "Reisü'l kurralık makamı ve son Reisü'l kurra Ahmed Efendi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 24, 2011.

Baysal, Jale, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968.

Beydilli, Kemal, "Matbaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1988–2014.

Bilen, Mehmet, “Sahih-i Buhari’de tekrar meselesi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 8, sayı 1, 2006.

Birinci, Ali, “Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 4, sayı 7, 2006.

_____, “Osman Bey ve Matbaası: Ser-Kurena Osman Bey’in Hikayesine ve Matbaa-i Osmaniye’nin Tarihçesine Medhal”, *Müteferrika*, 39/1, 2011.

Bobzin, Hartmut, “From Venice to Cairo: On the History of Arabic Editions of the Koran”, *Middle Eastern Languages and the Print Revolution: A Cross-Cultural Encounter; A Catalogue and Companion to the Exhibition*, ed. Eva Hanebutt-Benz, Dagmar Glass, and Geoffrey Roper, Westhofen, WVA-Verlag Skulima, 2002.

Boyar, Ebru, “The Press and the Palace: the Two-Way Relationship Between Abdulhamid II and the Press, 1876-1908”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 2006.

Brummett, Palmira, *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911*, Albany, State University of New York Press, 2000.

Demirel, Fatmagül, “Osmanlı Devleti’nde Kitap Basımının Denetimi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, sayı 5, 2004.

_____, *2. Abdülhamid Döneminde Sansür*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007.

Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876–1909*, London, I. B. Tauris, 2009.

Eickelman, Dale F.-James Piscatori, *Muslim Politics*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1996.

Ersoy, Osman, *Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara, Güven Matbaası, 1959.

Frierson, Elizabeth, “Unimagined Communities: State, Press, and Gender in the Hamidian Era”, (Unpublished Doctoral Thesis), Princeton University, 1996.

Gencer, Yasemin, “İbrahim Müteferrika and the Age of the Printed Manuscript”, *The Islamic Manuscript Tradition*, ed. Christiane Gruber, Bloomington, Indiana University Press, 2010.

Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı I Müteferrika Matbaası*, İstanbul, Devlet Basımevi, 1939.

Gökkır, Necmettin, *Tanzimattan Günümüze Din Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*, İstanbul, İFAV, 2015.

Gündüz, Mahmud, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", *Vakıflar Dergisi*, sayı 3, 1978.

Hefner, Robert, "Print Islam: Mass Media and Ideological Rivalries among Indonesian Muslims", "Language and Media," özel sayı, *Indonesia* 64, October 1997.

İpşirli, Mehmet, "Bâb-ı Meşihat," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1988–2014.

İskit, Server, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, Devlet Basımevi, 1939.

Karpat, Kemal, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, New York, Oxford University Press, 2001.

Keskioğlu, Osman, "Türkiye'de Matbaa Tesisi ve Mushaf Basımı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 15, 1967.

Koloğlu, Orhan, *1908 Basın Patlaması*, İstanbul, Hasbaş, 2005.

Kuran-Burçoğlu, Nedret, "Osman Zeki Bey and His Printing Office the *Matbaa-i Osmaniye*", *History of Printing and Publishing in the Languages and Countries of the Middle East*, ed. Philip Sadgrove, Oxford, Oxford University Press, 2004.

Murphy, Christopher M., "Appendix," *The Book in the Islamic World: The Written Word and Communication in the Middle East*, ed. George N. Atiyeh, Albany, State University of New York Press, 1995.

Polat, Ayşe, *Subject to Approval: Sanction and Censure in Ottoman Istanbul (1889-1923)*, (Unpublished Doctoral Thesis), Chicago University, 2015.

_____, "A Conflict on Baha'ism and Islam in 1922: Abdullah Cevdet and State Religious Agencies", *İnsan ve Toplum Dergisi*, cilt 5, sayı 10, 2015.

_____, "The Human Jesus: A Debate in the Ottoman Press", *Mizan: Journal of Interdisciplinary Approaches to Muslim Societies and Civilizations*, vol. 2, no. 1, 2017.

Proudfoot, Ian, "Mass Producing Houris's Moles: or, Aesthetics and Choice of Technology in Early Muslim Book Printing", *Islam: Essays on Scripture, Thought, and Society; A Festschrift in Honour of Anthony H. Johns*, ed. Peter G. Riddell - Tony Street. Leiden, Brill, 1997.

Robinson, Francis, "Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print", *Modern Asian Studies*, vol. 27, no. 1, 1993.

Roper, Geoffrey, “Faris al-Shidyaa and the Transition from Scribal to Print Culture in the Middle East”, *The Book in the Islamic World: The Written Word and Communication in the Middle East*, ed. George N. Atiyeh. Albany, State University of New York Press, 1995.

Sabev, Orlin, İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726–1746), İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2006.

Schulze, Reinhard, “The Birth of Tradition and Modernity in 18th and 19th Century Islamic Culture: The Case of Printing”, *The History of the Book in the Middle East*, ed. Geoffrey Roper, Farnham, UK, Ashgate, 2013.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1972.

Wilson, M. Brett, *Translating the Qur’an in an Age of Nationalism: Print Culture and Modern Islam in Turkey*, Oxford, Oxford University Press, 2014.

Zaman, Muhammad Qasim, *The Ulama in Contemporary Islam: Custodians of Change*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2002.